Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 154 (15128) ◆ 1993 чылдың август 19, четверг ◆

Солунга ат салган шагы 01.00. Садар өртээ 10 рубль.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

НИИТИ КҮШ-БИЛЕ

Тес-Хем районнуң бүдүрүлге, албан организация черлери хамаарышкан совхозтарынга мал чеми белеткээр тускай онаалдаларны баш удур алган турган. Сөглээн сөс ажыл-херек кырында бадыткаттынып турар. Бөгүнге чедир Самагалдай суурнуң бүдүрүлге, албан черлеринден, ылангыя машина-техниканың суг ажыл-агыйы, ыяш ажыл-агыйы болгаш өске-даа коллективтер 60 ажыг тонна сигенни кезип белеткээн.

Тес-Хемде суг ажыл-агыйының Василий Болат-оолдуң удурткан коллективи 35 тонна сигенни көдээниң ажыл-ишчилеринге белеткеп берген. Районда улуг коллективтерниң санында кирип турар Самагалдай ортумак школазы, төп эмнелге мал чеми белеткээринге идепкейлиг киржип турар. Ол коллективтерниң кайызы-даа 10-10 тонна хире сигенни шефтеп турар ажыл-агыйларынга хүлээдип берген.

Биче-оол МААДЫ.

АЯС ХҮННЕРНИ АЖЫГЛААР

Таңдының девискээринде оът-сиген элбек үнген. Районнуң ажыл-агыйлары план-хүлээлгезин күүседир дээш сөөлгү турупкан аяс хүннерни ажыглап мал чеми белеткээриниң темпизин шапкынчыткан.

Район силос, сенаж салырын сиген кезилдези-биле катай-хаара чорудуп турар. «Революцияның чалбыыжы» совхоз кывар-чаар материалдарны, сиген кезеринге киржир техниканы баш удур хынамчалыг белеткеп алганындан муң ажыг тонна сигенни сарааттап алыр аргалыг болган. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы, ылангыя бо сөөлгү хонуктарда күжениишкинниг ажылдаан. Чаа-чаа сарааттар немежиишаан.

«Кара-Булуң» совхоз 500 тонна хире сигенни сарааттарга салган. Белен кылдыр белеткеп алганы сенаж — 230 тонна. «Межегей» коллективтиг ажыл-агыйның сигенчилери 300 ажыг тонна сигенни сарааттааш, сенаж салырынче кирген.

Ажыл-агыйлардан «Россия» совхоз арай-ла кудуруктап, 240 тонна сиген белеткээн.

(Бистиң корр).

ДЕҢНЕЛ ЧАВЫС

Амгы үеде республиканың колхоз, совхозтарының, арат ажыл-агыйларының шөлдеринде сиген кезилдези кидин түлүк. Бо хүннерге чедир 33 муң тонна сигенни сарааттаан. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, деңнел чавыс, байдал дүвүренчиг.

Барып-барып бажын ажыр үнген мал чемин белеткээринге чамдык черлерде чалгаашүшпен чоруувус-даа уржуктуг болганы чугаажок. Ийи чүүлүнде, чаъс-чайыктың шаптыктап турары чөптүг чылдагаан-даа болза, тургустунган байдалдан уштунарының бүгү аргаларын дилээр, тывар каан аяс хүннерни ажыглап шалыпкын хөделири чугула.

Сенаж, силос салыышкынын эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнеп көөрге, муң-не 10 муң тоннадан ажа берген болуп турар.

Сиген белеткели дөңгүп-ле 22 хуудан бичии-ле ажа дүжүп турар.

(Бистиң корр.).

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Владимир Шумейко Россияның Журналистер эвилелиниң болгаш Москва хоорайның Журналистер эвилелиниң удуртукчулары-биле ужурашкан.

Амгы байдалдарда массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан чугула айтырыгларны ол ужуражыышкынның үезинде чугаалажып көрген. Россия Федерациязынга социал-экономиктиг чаартылгаларны ханыладырынга, чурттуң чаа Конституциязын хүлээп алырынга солуннар, телевидение болгаш радио, оларның журналистери улуг рольду ойнап турарын санал-оналдар солчуушкунунуң үезинде демдеглээн.

Массалыг информация чепсектерин акшаландырар талазы-биле саналдарны ужуражыышкын үезинде чугаалажып көрген.

Малга четчир чем-суурну тургузаал

НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйлары бо чылын ниитиниң малынга 6145 тонна хөй чылдыг болгаш чайгаар үнген сигенни кезип белеткээр. Оон аңгыда 2000 тонна сенажты, 1311 тонна көк-суланы, 2608 тонна силосту белеткеп алыр хүлээлгелиг. Үстүнде сан-чурагайларны күүседир сорулга-биле район чагыргазы болгаш көдээ ажыл-агый эргелели чамдык чугула хемчеглерни ап турар. Ынчалза-даа биске хүн бүрү улуг чаъстыг хүннер болуп турары-биле мал чеми белеткээр ажыл хөлчок саадап турар. Август 10-га чедир районнуң ажыл-агыйлары 672 тонна сигенни кезип сарааттаан. Ниитизи-биле 598 га черниң сигенин кескен, оон 508 газындан сигенин ажаап алган. Кескен сигенниң 510 тоннаазын пресстеп алган. Сиген кезип белеткээр техниканың санын алыр болза, ол биске четчип турар. А чамдык техникаларның, эң ылангыя сиген кезер машиналарның бистери, тракторларга артык кезектер тывылбазы ажылга элээн шаптыктаашкынны чедирип турар. Чаъстыг хүннер, техниканы долу ажыглавайн турарывыс ажылдың ниити темпизин оожумнаткан.

Мал чеминиң белеткелин ажыл-агыйлар аайы-биле көргүзерге мындыг: «Тээли» бүдүрүлге кооперативи 225 тоннаны, «Мурнакчы» совхоз 159, «Кызыл-Даг» 102, «Бай-Тал» биче бүдүрүлге каттыжыышкыны 196 тоннаны белеткээн. Районнуң девискээринде сигенниң үнгени эки. Чүгле бүгү күштү салып, ажылды эки организастаар болза, үстүнде сан-чурагайларны күүседип болур.

Район иштинге мал чеминиң белеткелин шалыпкын чорудары-биле август 25-ке чедир шалыпчы айны чарлаан. Бо ажылды хүн бүрү башкарып, организастыг чорудары-биле район штавын тургускан. Ону мен бодум удуртуп тур мен. Мал чеми белеткээр шалыпчы айга идепкейлиг киришкен кижилерни, коллективтерни шаңнап, мактаарының негеллелерин ажылдап кылган. Бо хүннерде мал чеми белеткээр механизастаан звенолардан «Тээлиде» республиканың улус депутады Сергей Ногайга удурткан звено шалыпчы ажылдап, олар барык 200 ажыг тонна сигенни кезип, сарааттаан.

Кескен, хөпээнниээн сиген хову, шөлдерде ам-даа хөй, ол хүн бүрү немежип турар. Бо ажылды шапкынчыдары-биле район төвүнүң улуг-биче 41 албан организациязын, бүдүрүлге черлерин көдээге шеф дузазы көргүзери-биле хаара туткан бис. Олар ниитизи-биле 170 тонна сигенни кезип белеткээр. Бо хүннерде район төвүнден сигенчилер хамаарышкан ажыл-агыйларында ажылдап турар.

Ам хөй чылдыг сигенниң ажаалдазын дарый доозар сорулга салдынган. «Кызыл-Даг» совхоз 112 га хөй чылдыг сигенин кезип алган, дүжүт арай эвээш болган. Оон аңгыда, сенаж салыр ажылды «Тээли» бүдүрүлге кооперативи бо хүннерде эгелээр. Өске ажыл-агыйлар база улаштыр кирер апаар. Чаъстыг, соок чай болуп турары-биле кукурузаның өзүмнери чер албайн турар. Ниити районда тарааның, тарымал тооруктуң «Мурнакчы» совхозта өзүп турары экидир. Көк-суланы база хөйнү белеткээр бис.

Дүжүт ажаалдазынга белеткел ажылдары чорупп эгелээн. Ажыл-агыйларда комбайннарны септеп турар, а шаңнап септээр ажылды август 15-тен эгелей бердивис. Дүжүт ажаар комбайн ажыл-агыйларда четчир, а арат ажыл-агыйлыг улус комбайн чок бергедээр боор.

Мал чеминиң белеткелинче ам малчыннар, арат ажылдыг улустар база хөйү-биле кирип эгелээн. Ынчангаш мал чеминиң белеткелиниң темпизи өзер ужурлуг. Бо ажылды хүн бүрү контрольдап, организастаары-биле район чагыргазының харысалгалыг ажылдакчыларын тус-тус ажыл-агыйларга база быжыглаан.

Октябрь ТАРГЫН.
Бай-Тайга район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги.

АМЫ-ТЫНЫН КАМГАЛААН

Эрткен кыжын улуг улустарның «Бо чыл кара дагаа чылы болгай, суг халавы улуг болур боор» деп чугаалажып турганы кончуг-ла шын болду. Моон мурнунда чылдарда Эрзин районнуң девискээринге алды айга дээр чагбас турган чүве. Чеди айда сиген кезилдезиниң үезинде чаай бээр турду.

Бо чайын июнь айны төнчүледир бистиң районга чаашкын дүн-хүн чок чагташ туруп берген. Оон түннелинде улуг үер болду, ол ам-даа үргүлчүлевишаан. Үерниң кайы хире когаралга таварыштырып турарын «Шынга» бижиди. Мен көрген, дыңнааным чамдык фактылар дугайын чугаалап көрейн.

Тес кыдыынга чурттап орган пенсионер кырганнарның амы-тынын вертолёт-биле камгалап алганын дыңнаан силер. Ол үеде база-ла Тес кыдыынга чайлап орган бир херээжен кижи өөн суг алыр чыгай бээрге, оон корткаш, ханының базыышкынын улгаткаш, шыдашпайн барган. Июнь 26-да Сырат Оолак, ферма учётчиги Валентина Чула болгаш алды харлыг бичии оол кежээликтей аал чоогунга суг улгады бээрге, оон дезип бар чыда, сугга алыскаш, хемни куду бадыпканнар. Чаяан бооп, сигеннеп турган улус оларны көрүп каан, чартык километр ажыг черге агып бар чыткан кижилерниң амы-тынын алган. Ол кижилерни камгалап алган А. Балавчы, Ш. Чула оларны мактап, шаңнаар болза эки деп бодаар мен.

Александр ТАВА.
Эрзин район.

1993 чылда мал чемнерин белеткээринге болгаш дүжүт ажаалдазынга чүък автомобильдерин чолаачы составы-биле кады республиканың өөредилге черлериниң студентилерин болгаш сургуулдарын кииириштирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

1993 чылдың август 5. № 121-р Кызыл хоорай.

1993 чылда мал чемнерин белеткээрин болгаш дүжүт ажаалдазын организастыг чорудар сорулга-биле Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң — Чазааның 1993 чылдың май 30-де № 958-р айтыышкынынга дууштур:

1. Көдээ ажыл-агый министерствозу (Бахвалов), Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу (Дьяков), «Тыва агросервис» каттыжыышкыны (Загвоздкин) 341 чүък автомобилин чолаачы составы-биле кады белеткээш, бот-боттарынга ажыктыг керээ негелделерин ёзугаар 1993 чылда мал чемнерин белеткээринче база дүжүт ажаалдазынче чорудар, оон иштинде Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа министерствозу — 65, «Тыва агросервис» каттыжыышкыны — 236, «Тыва көдээ ажыл-агый химиязы» каттыжыышкыны — 40 автомобильдерни чорудар.

1993 чылдың дүжүдүнүң продукциязын дажыглаар автомобильдерни чорудар дугайында № 1 капсырылгага дууштур районнар аайы-биле керээлерни чарарын районнар чагыргаларының даргалары неделя дургузунда хуусаада хандырар.

Автомобильдерни кывар-чаар материалдар-биле, артык кезектер-биле хандырарының чуруумун, а ол ышкаш чолаачыларның күш-ажыл төлевириниң нормаларын баш бурунгаар керээлерни чарып тура айтыр.

2. Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу, Тыва Республиканың Өөредилге болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитеди, республиканың дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң удуртукчулары № 2 капсырылгада айыткан санга дууштур көдээ ажыл-агый ажылдарынче дээди өөредилге черлериниң студентилерин, тускай ортумак өөредилге черлериниң үстүкү курстарының сургуулдарын (доозар курстардан аңгыда), а ол ышкаш профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң сургуулдарын бир ай хуусаалыг кылдыр чорудар.

Районнар чагыргаларының даргалары, колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелериниң болгаш өске-даа ведомстволарның удуртукчулары студентилерни болгаш сургуулдарны чорударынга хамаарыштыр ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер болгаш өөредилге черлериниң аразынга керээлерни чарарын 1993 чылдың август 25-ке чедир хандырар.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу, Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу, районнар чагыргаларының даргалары, ажыл-агыйларның, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң, профессионал-техниктиг училищелериниң удуртукчулары студентилерни болгаш өөреникчилерни ажылдаар черлеринге чедирерин база дедир эккээрин, оларның ажылдаарынга, дыштаныринга чогуур байдалдарны тургузуп бээрин хандырар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. ОЮН.

Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың август 5-те № 121-р айтыышкынынга № 1 капсырылга

1993 чылда мал чемнерин белеткээринге болгаш дүжүт ажаалдазынга автомобильдерни кииириштирериниң даалгазы

Районнар	Транспорт, септелге-техниктиг бүдүрүлгелер, көдээ ажыл-агый химиязының бүдүрүлгелери	Чорудар автомобильдер саны
Бай-Тайга	«Бай-Тайга» ТБ	15
Барыын-Хемчик	«Кызыл-Мажалык» СТБ	17
Чөөн-Хемчик	«Чадаана агроүлетпүртранс» ТБ	35
Каа-Хем	«Кызыл агроүлеттранс-2»	37
	«Каа-Хем көдээ ажыл-агый химиязы»	15
Кызыл район	«Кызыл» АТБ	15
	Тыва автотранс	10
Өвүр	«Өвүр» ТБ	15
Бии-Хем	«Туран» СТБ	35
Сүт-Хөл	«Сүт-Хөл» СТБ	8
	«Чадаана» көдээ ажыл-агый химиязы	10
Таңды	«Кызыл агроүлетпүртранс-1»	42
Чеди-Хөл	«Таңды» көдээ ажыл-агый химиязы	15
Тес-Хем	«Самагалдай» СТБ	10
Улуг-Хем	«Шагаан-Арыг» СТБ	10
Эрзин	«Эрзин» ТБ	12
Шуптузу		341

Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың август 5-те № 121-р айтыышкынынга № 2 капсырылга

Республиканың Дээди өөредилге черлериниң студентилерин, ортумак тускай өөредилге черлериниң сургуулдарын 1993 чылдың дүжүт ажаалдазынга кииириштирер даалга

Район, ажыл-агый	кижи саны	Студентилер, сургуулдар чорудар өөредилге черлери
Улуг-Хем	60	Красноярскиниң агроүлетпүр университединиң Тывада салбыры
Кечил-оол аттыг	30	
«Арыг-Бажы»	30	
Таңды	40	Кызылдың башкы институду
«Межегей»	40	
Чеди-Хөл	50	
«Чал-Кежиг»	25	ОПТУ-1
С. К. Тока аттыг	25	Автоорук техникуму
Каа-Хем	60	
«Бурунгаар»	30	Кызылдың эмчи училищези
«Улуг Октябрь»	30	Кызылдың башкы училищези
Кызыл район	140	
«Тиилелге»	20	Красноярскиниң техниктиг университединиң Кызылда салбыры
«Шамбалыг»	20	
«Даң хаязы»	100	Кызылда уран чүүл училищези
Шуптузу	350	

ИЙИ ТАЛА УЖУРАШКАН

Сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың болгаш Моолдуң аразында кызыгаар айтырыы элээн дүвүрелдиг болдуруп турар апарган. Ылангыя кызыгаар черле турар районнардан мал-маган дыка хөй чидип турар. Оон-биле чергелештир кызыгаар эртеринде элээн хажыдыышкыннар болуп турар болу берген. Ынчангаш бо бүгү кызыгаар чоогунда чурттап турар чонну дыка дүвүредип турар.

Бо чугула айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Моолдуң Күрүнениң Улуг Хуралының база Убса-Нур аймактың төлээлериниң аразынга тускай дугуржулга Хандагайтыга чоокта чаа эрткен. Аңаа Тыва Республиканың ДС-тиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол, ДС-тиң комитеттер даргалары Н. А. Ондар, А. Н. Шулепов, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретары В. А. Агбан, Тыва Республиканың айыыл чок чорук министри Ч. А. Удумбара, ТР-ның юстиция министри С. С. Кужугет, тыва-моол харылзаалар талазы-биле республика төлээзи Г. Ч. Ширшин, республика прокурорунуң бирги оралакчызы С. Н. Абрамов, иштики херектер министриниң оралакчызы Ш. М. Шойжун, каайлы черинин начальниги И. М. Сувандии, кызыгаар шериинин отряд начальниги А. А. Сотник, улус депутаттарының Өвүр район Совединиң даргазы К. С. Монгуш, Өвүр район чагыргазының даргазы Б. Ш. Күулар, Мөңгүн-Тайга район чагыргазының даргазының оралакчызы К. И. Салчак, Тыва Республиканың улус депутады В. Ф. Чадамба, моол таладан — Моолдуң Күрүнениң Улуг Хуралының доктаамал комитединиң даргазы С. Тумур, Моолдуң Күрүнениң Улуг Хуралының кежигүннери Н. Баятсайхан, О. Шаалуу, Убса-Нур аймак чагыргазының даргазының оралакчызы М. Батжаргал, хамаатылар төлээлериниң Убса-Нур аймак Президиумунуң секретары Х. Батсух, аймактың чиңгине судьязы Д. Цевээншерен, аймак прокурору Н. Батрачин, аймактың айыыл чок чорук албанының начальниги Д. Гунчин, полиция начальниги Ц. Батчулуун, Моолдуң Убса-Нур участогунуң кызыгаар шерииниң бүрүн эргелиг төлээзи А. Хавдселем, Давст сумузунуң чагырга даргазы Г. Мандал, аймактың каайлы эргелелиниң төлээзи Ц. Дамба олар киришкен.

Сөөлгү үеде Тываның болгаш Моолдуң аразында аргыжылга көвүдээн, бистиң хамаатыларывыс Моолче, а Моолдуң чоок аймактарының хамаатылары Тываже доктаамал чоржуп турар. Ындыг-даа болза, амгы үеде кызыгаар эртеринде хамаатыларның талазындан чурум үрээшкиннери, мал оорлаашкыны келерээни-биле бо бүгү чүүлдерни эде көөрү негеттинип келген дээрзин ийи таланың төлээлери боттарының чугаазынга илередткеннер. Ылангыя кызыгаар чоогунда чурттап, ажылдап турар тыва-даа, моол-даа чоннуң мал-маганы хөйү-биле чидип, оорладып турар.

Моолдуң чамдык аймактарының эрге-чагырга, административтиг органнары бистиң хамаатыларывысты тудуп хоругдап, харын-даа Улан-Баторже чорудуп турган таварылгалар база бар дээрзин дыңнаткан. А кажан ол кижилер аңаа тудуп хоругдаткан дээрзиниң дугайында моол тала Тывага дыңнатпайн турган. Тывадан хөй мал-маган чидип, ол чурттуң девискээринче оорладып кирген таварылгалар хөй. Орукка чораан автотранспортту үптеп, кывар-чаар материалдардан солярканы болгаш бензинни ап турарының чижектери бар. Оон аңгыда, моол хамаатылар Тываже кирип келгеш, боттарының ап чораан бараанныарын кончуг аар өртектерге садып турар таварылгалар эвээш эвес. Моолдуң чамдык хамаатылары күрүне кызыгаарын чөпшээрел чокка эртип турар чижектер бар. Оон аңгыда, чамдык хамаатылар Тывадан Моолче хоруглуг чүүлдерни кидерип оралдажып турган, туттурган. Чижээлээрге, машина-балгатының артык кезектери резина аймаа, өңнүг металлдар болгаш өске-даа чүүлдерни сөөртүп чораан, туттурган таварылгалар бар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң талазындан делегация кежигүнү, «Шын» солуннуң кол редакторы Владимир Чадамба санал-онал солчулгазының үезинде Тыва биле Моолдуң массалыг информация чепсектериниң айтырыгларынга доктаап, «Шын» солун биле Убса-Нур аймактың «Тулга» солунунуң журналистери ийи чурттуң аразында найыралдыг харылзааларны быжыглаар дээш тодаргай хемчеглерни ап турарын демдеглээн. Ынчалза-даа Моолдуң төп парлалгазының чамдык солуннарында Тывага хамаарышкан күзенчиг эвес материалдарның үнүп кээп турарын ол чугаалаан.

Эң ылангыя, тыва чонну куду көөрген хөөннүг, чыдып калган нация кылдыр чамдык солуннарда бижип турарын В. Чадамба шыңгыызы-биле шүгүмчүлеп, арагалаарыга сундукан, корум-чурумну үреп, хулиганнап, оорланып чоруур кижилеривисти чижекке көргүскеш, ону бүгү турар бис. Ынчангаш силерниң солуннарны дамчыштыр бүгү тыва чонга ол бүгүнү сеткилиниң ханызынга чоок хүлээп албазын дилеп, эпчок болганын хүлээп көрүп тур бис.

А Моолдуң төлээлери бистерге хамаарыштыр база чамдык чүүлдерни чугаалааннар. Моолдуң кызыгаар чоогунда чоннуң мал-маганы база чидип турар. Кызылга келген чамдык транспорт аймааны бистиң эрге-хоойлу ажылдакчыларывыс тудуп, оларның машина-балгадын чылдагаан чок черге үжеп турар. Бир хамаатыны тудуп алгаш, ону каш хондур бажыңнап, ол талазы-биле Моолдуң удуртур черлеринге,

Тыва-моол харылзаалар

тыва нацияга хамаарыштыр бижип турарынга ол чөпшээрешпейн. Моол Күрүнениң Улуг Хуралының кежигүннери, депутаттардан Улан-Баторда үнүп турар ийи-чаңгыс солуннарга хамаарыштыр чогуур ажылды чорудуп, парлалга органнарынга нацияладар, күрүнелер аразынга дүшкүүрлүг чорукту болдурбас дээш чогуур хемчеглерни ап чорударын олардан дилээн.

Ол чугаага хамаарыштыр Моол Күрүнениң Улуг Хуралының комитет даргазы, делегацияның удуртукчузу С. Тумур мындыг харыны берген:

— Силерниң дүвүрелиңерге, санал-оналыңарга бистиң делегация кежигүннери база каттыжып, улуг сагыш човаашкын-биле хүлээп ап тур бис. Бистиң чаа хүлээп алган Конституциявыста шак мындыг чүүлдер чок. Массалыг информация чепсектери кажан-даа нациялар аразынга үскүлежиишкиннер, чөрүлдээлерниң кылбазын ында айыткан. Ынчангаш бистер дээрги Бадамсамбуу ышкаш ийи-чаңгыс төлеп чок, чонунуң мурнунга харысалга чок журналистерниң чүүлдериниң бүрүнү-биле буруу шаап турар бис. Шак мындыг чонну куду көрген үткалыг материалдарның Моолдуң күрүне органнарынга хамаарышпас солуннарга үнүп кээп, улустарның найыралын бузуксаар, чөрүлдээлер үндүрүксээр ийи-чаңгыс бижикчилерни буруу шаап аймак удуртулгазынга дыңнатпайн турганын моол төлээлер ужуражылга үезинде чугаалааннар.

Бо бүгү чүүлдерни үениң негелдезин ёзугаар өйлеп, ийи талага ажыктыг кылдыр чүгү кылза эки дээрзин олар дугуржулга үезинде чугаалашканнар.

Тыва болгаш моол талаларының аразынга дугуржулгазының чамдык кол чүүлдерин айтырга мындыг. Чооккуу үеден эгелээш, ийи тала бот-боттарынга уткуштур демниг ажылдаар апаар. Ол дээрге бир дугаарында, эрге-хоойлу, экономика, культура, садыг харылзааларының. Маңаа Тываның болгаш Убса-Нур аймактың төлээлекчи органнары кол рольду ойнаар апаар. Конституцтуг, эрге-хоойлу актылары-биле тус-тус черлерниң органнарының шиитпирлери-биле доктаамал солчуру кончуг негеттинип келген. Ол дээрге Тыва Республика биле Моолдуң хамаатыларының эрге-ажыынга дүүшкен турар. Ийи таланың хамаатыларының эргелерин болгаш хостуг чоруун боттандырарының контролюн тургузар, кандыг-даа чурум үрээшкиннерин болдурбазының аргаларын магадылаар. Тус-тус черлерниң улус депутаттарының аразынга өөредиглиг дуржулга солчулгазын боттандырар. Чижээлээрге, бо чылдың ноябрь айда Убса-Нур аймактың Тес сумузунга шак мындыг дуржулга солчулгазы болур. Келир чылын Тес-Хемниң О-Шынаага, Мугур-Аксынга болгаш Убса-Нур аймактың Сагиль сумузунга дуржулга солчулгазы уламчылаар.

Оон аңгыда, Тывага тыва-моол найырал ниитилелин тургузар талазы-биле ажылдарны эгелээр, а Убса-Нур аймакка моол-тыва найырал ниитилелин тургузар.

Административтиг девискээрлиг районнар, сумулар, бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлериниң аразынга экономиктиг, садыг, культура, өөредилге, медицина, туризм болгаш оон-даа өске чүүлдер талазы-биле дорт харылзааларны быжыглаарынга идигни бээр.

Түр үениң дургузунда одарларны, сиген кезер черлерни ажыглаарының талазы-биле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге чогуур органнардан чөпшээрелди бээринге деткимчени көргүзер.

Бүдүрүлгелер, компаниялар, фирмалар, ассоциациялар, кооперативтер, арат ажыл-агыйларының болгаш өске-даа организацияларының аразынга бот-боттарынга ажыктыг садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырынга, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга таарымчалыг байдалдарны ийи тала өөренип көөр. Хандагайтыга, Чеди-Тейге болгаш Шара-Сүүрге бараан солчулгазын чорударының дугайында айтырыгны дээди органнарга тургузуп, ону эрттирер чурумунуң дугайында тускай дүрүмнү бо чылдың төнчүзүнге чедир ажылдап кылдынган турарын чугаалашкан. 1994 чылда Хандагайтыда болгаш Шара-Сүүрде эрттирилге пункттарынга бараан солчулгазының талазы-биле ярмаркаларны организастаар. Тыва Республика биле Убса-Нур аймактың аразынга садыг-экономиктиг харылзааларның ажыл-чорудулгазын чылда бир катап түңнеп чугаалажыр. Кызыл—Хандагайты — Улангом аразынга доктаамал маршруттуг автобусту тургузарының дугайында айтырыгны бо чылдың төнчүзүнге чедир шиитпирлээр.

Республиканың Культура министерствозу бо чылдың ноябрь айда Убса-Нур аймакка 20 кижи составтыг чогаадыкчы ажылдакчыларның, артистерниң болгаш спортчуларның делегациязын хүлээп алыр. А бистиң делегациявыс келир чылын ук аймакче дуржулга солчуп чедер.

Ийи таланың дугурушканы ёзугаар бистиң эрге-хоойлу органнарының, суд черлериниң ажылдакчылары дуржулга солчуп, аңгы-аңгы медээлерни аразында алчып, кем-херек болгаш хамааты херектериниң дугайында истелгелериниң түңнелдериниң дугайында бот-боттарынга дыңнатчыр. Ийи таланың иштики херектер органнарының, прокуратураның, юстицияның, айыыл чок чорук черлериниң ажылдакчылары, кызыгаар шериглери кызыгаар чуруумун үрээн, мал, эт-сеп оорлаан хамаатыларга хора чедирген таварылгаларда дүрген хемчеглерни алыр апаар. Ылангыя организастыг кем-херек, контрабанда кылган таварылгаларда, кызыгаар таварты ок-чемзек, наркотиктер, культураның болгаш төөгүнүң үнелиг чүүлдерин үндүр сөөрткен таварылгаларда дугуржулга ёзугаар дүрген хөделип, ажылдаар апаарлар.

Ийи тала кайы-даа чурттуң хамаатыларының аразынга багай чүүлдерни болдурбазынче кичээнгейни углап турар, ылангыя кайы-даа таланың автооруктарынга хоойлуга чүүлдешпес чоруктарны болдурбас. Күрүне кызыгаарларының дугайында хоойлуларны сагыырының талазы-биле кайы-даа таланың прокуратура органнары харылзажып ажылдаар апаар.

Бо бүгү дугурушкан чүүлдерниң дугайында ийи тала кайы-даа девискээрге чылда бир удаа чугаалажып түңнээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Моолдуң төлээлери Хандагайтыга болган ужуражылганың соонда протоколга ат салган. Ол ийи чыл дургузунда күштүг. Оон соонда хуусаа эрткен соонда чаа дугуржулганы кылыр дээрзин чугаажок. Тыва Республиканың мурнундан Дээди Советтиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол, моол таладан Күрүнениң Улуг Хуралының комитет даргазы С. Тумур, Убса-Нур аймактан Х. Батсух олар протоколга ат салган. (Ук протокол солуннуң дараазында номеринге үнер).

Ийи таланың иштики херектер, юстиция министерстволарының, прокуратураның төлээлери база аразында дугуржулгаларны кылгаш, протоколдарга ат салган.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

БУРЯТИЯДА ХЛЕБ, СҮТ ӨРТЭЭ ӨСКЕН

УЛАН-УДЭ. (РосИТА-СЧТА). Хлеб болгаш сүт өртээн Бурят Республиказа база катап өстүрген. Чоннуң хүн бүрүде хереглелиниң чугула ол чүүлдериниң өртээ ортумаа-биле бүдүн чартык катап бедээн. Кызыл-тас далганындан быжырган бир батонннуң өртээ 1993 чылдың август 17-ден эгелеп Бурятияда 150 рубль, а көк-тараа хлевиниң — 80 рубль болган. Бир литр сүттүң өртээ 198 рубль четкен.

Тараа болгаш оозар чүүлдер өртектери бедээни-биле холбаштыр хлебтиң, сүттүң өртээн бедиткен болуп турар.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ БҮТПЭЭН. ДАРГАЛАР УЛУГ ТЫНГАН.

Рыноктуң бо берге үелеринде амыдыралдың бергелери бир дугаарында пенсионерлерге болгаш хөй уруглардыг өг-бүлелерге таваржыры чажыт эвес. Ол айтырыгларны Тываның-даа, Россияның-даа Президентилери, чазак баштаар черлери үргүлчү өөренип көрүп, бергелерни ажыг эттериниң бүгү-ле аргаларын дилеп тып ажыглап турар.

Улуг-Хем районунуң девискээринде чурттап турар пенсионерлерниң болгаш хөй уруглардыг өглерниң амыдыралынга бичии-даа болза дуза кадып, оларга таарымчалыг байдалды тургузар-дыр деп, бир бөлүк улус бо чылдың апрель айда шиитпирлеп алган. Олар районда чурттап турар хамаатыларның пенсиязын болгаш пособиелерин (дузаламчы акшазын) үлээр болгаш бажыңнарынга чедирип бээр биче бүдүрүлгени тургузар деп сүмелешкеннер. Боттарының машиназынга районнуң социал камгалал килдизиниң даргазын болгаш специалистерни чалап алгаш, Таңды болгаш Кызыл районнарда ажылдап турар ындыг биче бүдүрүлгелерниң ажыл-ижи-биле-даа таныштырган, чамдык пенсионерлер-биле-даа чугаалаштырган. Түңнелинде килдистиң эргелекчизи Шораана Тадар-ооловна Семис-оол: «Ажырбас-тыр, ажылдап эгелеңер, бис деткиир бис» деп аазаан.

Районда чоннуң социал камгалалын харылзап орар харысалгалыг ажылдакчы, улуг дарга кижи ынча деп турда, дадагалзаашкын кайа турар деп аан, оон-на белеткел ажылы шалыпты эгелээн.

Бүгү-российжиң Улуг-Хемде инвалидтер ниитилели ук бүдүрүлгениң сорулгаларын, ажыл-ижин таныжып көргеш, өөрүп, тургузукчу болуп, керээ чарып дугурушкан. Ол биче бүдүрүлгениң мурнунда салган сорулга база ындыг: пенсия болгаш дузаламчы акшаны ээлеринге мырыңай бажыңнарынга тускай машиналыг-биле кыска үеде, өйшаанда чедирип бээр, амыдыралының деңнели чавыс пенсионерлерге болгаш инвалидтерге материалдыг дуза көргүзер, ажыл кылыптыы дег (бажыңынга) пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң ажыл-ижин организастап, акша-көпеек ажылдап алырынга дузалажыр дээш, оон-даа өске ажылдар бар, харын-даа хөй. Ынчалза-даа министр-биле чугааның соонда ажылдап кирери узамдыккан.

Ам бир улуг айтырыг — ажылдаар кадрлар айтырыы. Бүдүрүлгениң ажылы чоннуң хөй санныг акша-төгерик-биле тудуш болганда, аңаа ажылдаары-биле харысалгалыг, арага-дары ишпес, ак сеткилдиг кижилер херегин бүдүрүлгениң директору эки шилилге кылып, боданырынга чедиртен. Түңнелинде кадыр-бертке-даа торулбайн чоруур 6 чиик машиналыг («УАЗ»-тар) 13 кижи составтыг биче бүдүрүлге четчелеттинген, ажылдаар бажыңбалгат дугайында дугуржулга болган. Чүгле директорнуң оралакчызы тускай юрист эртемниг кижи амдызында тывылбайн турган дээрден башка, колдуунда биче бүдүрүлге ажылдап кирериңге белен турган. Чамдык ажылдаар дээн кижилер ажыл-агыйындан билдиришкин бижип, шуут-ла үнүп алган турганнар. Ам эң сөөлгү ажыл арткан. Чүл дээрге бо хүнге чедир пенсионерлер пенсияларын харылзаа черлеринден ап турар хевээр болганда, ында оларның кол документизи — поручениелерин чаа тургустунган биче бүдүрүлгеже шилчидери арткан турган.

Борта-ла хамык чүве турупкан. Май айның төнчүзүнде районнуң харылзаа белдириниң начальниги Мөңгүн-оол Кара-оолович Кууларга социал камгалал килдизи байдалды тайылбырлап, документилерни бижип бээрин дилээткен. Бүдүрүлгениң директору М. К. Кууларның өрээлинге 3 катап четкен, херек бүтпестээш турупкан. Дарга баштай: «Мээң билбезим айтырыг-дыр, улуг бухгалтер Бызыр-оол Чечена Кыргысовнадан айтырып алыңар» дээн. Ам канчаар, улуг бухгалтерниң бажыңынга 2 катап четкен, ажыл-агый айтырыы-биле улустуң бажыңнарын кезип чоруурга, эп-чогу-ла кончуг. Ол: «поручениелер бербес бис, инструкция хажытпас бис, июнь төнчүзүнге ажылдап үнер мен, оон шиитпирлээр бис» — деп каан.

Социал камгалал айтырыы

Кызыл районда ажылдап турар эш-өөр-биле сүмележирге, «Район чагыргазының айтыышкыны-биле поручениелерни харылзаа черинден 2 хонук иштинде акт ёзугаар хүлээп алдывыс, ында кандыг-даа шуудел турбас ужурлуг» дишкеннер. Ам канчаар, оларның дуржулгазын өттүнүп, район чагырыкчызы К. Т. Кууларга айтыышкын кылдырып алгаш, харылзаа белдириниң даргазы М. К. Кууларга кээп тутсуурга, ол номчааш, дедир октапкан. Чылдагааны: «Мен ам чүгле Шагаан-Арыг хоорайның электро-харылзаа черин харылзап турар мен. Бо хүннерде районнуң харылзаа белдириниң даргазында кым-даа чок. Чагырыкчының айтыышкынын меңээ бичии-даа хамаарышпас» — деп тайылбыр берген. А район чагыргазының июль айда ажыл планында районнуң харылзаа белдириниң даргазы М. К. Кууларның ажылының талазы-биле отчёдун дыңнаар деп планнап каан. Кайгамчык, та кайызының саналы шын боор турар чүве ийик.

Харылзаа белдириниң даргазының болгаш бухгалтериниң айтырыгдан өскээр былдап, бүдүрүлгени турарында бир талазында, чылдагаан база бар боор турар. Чүге дизе пенсия үлээн дээш күрүнеден хөй түңнүг акшаны ай санында олар ап турар. Ону өскүнары кымга-даа аар болбайн канчаар. Пенсиялар түңү өскен соонда, почта чери ай санында 1,6 млн. хире акшаны ап турар. Ол түңнүң хөй кезии боттарының чарыгдалдарын дуглап турар болгай. Биче бүдүрүлге ону бичии өскээр планнап алган турган. Тургузукчу болган инвалидтер ниитилелинге ай санында 30 муң акшаны шилчидер, чыл дургузунда 350 муң чеде бээр. Ол акшаны ниитилел боттары ажыглаар. Ажылчыннарга шалың төлевири, машиналар арендазы, бензин дээш доот чарыгдалдарны чижээ-биле төлээн соонда, ай санында 50-ден 100 муң хире арыг орулга артар ужурлуг. Ол акшаны амыдыралга чедиимес кырганнарга болгаш инвалидтерге дузаламчы кылдыр бээрин көрдүнген турган.

Хайыракан суурда кырганнар бажыңы-биле бижиг харылзаа тудар, эмчилээр дээш кырганнарга машина-техника биле дузалаар, пенсия айтырыгларының талазы-биле юрист халас консультацияны бээр, келир чылын эвээш-биче-даа бол, шээр мал садып алыр дээш элээн ажылдар планнаттынган. Бөгүнгү амыдыралды чажырып канчаар, чамдыкта чоок улузу чок кырганнар улуг уйгузун удуп, дыштаны бээрге, сөөлгү оруктче үдээрде, херек эъттечем безин бергелей бээрге, чаржынчыг чорду. Эки совхоз директорлары дузалаарга, харын сагышка өөрүнчүг-ле.

Ам бүдүрүлгениң эң кол ажылынче катап эглип көрээлиңер. Оон кол-ла сорулгазы пенсияны болгаш дузаламчы акшаны ээлеринге чедирип бээри болгай. Мында кол черни ыраккы коданнарда малчыннарга чай-кыш чонка үезинде чедирер, кылаштап албас инвалидтерни болгаш кырганнарны онза хайгааралга алыры ээлеп турар. Кырганнарга эптиг кылдыр, оларны эки билири-биле суур бүрүзүнде ол-ла сууруң бир чурттакчызын бүдүрүлгениң ажылдакчызы кылдыр тургускан, банкыдан акша манап, төнчү бадып турбас кылдыр суурларда магазиннерден кирген акшаны дорт алгаш, дораан үлептер кылдыр дугуржулганы район болгаш райкооп баштаар черлери-биле кылган чүве болгай. Хөөкүй кырганнар эвээш-биче пенсиязын алыр дээш почта даштында дан бажында кээп туруптарын каш-даа удаа көрген бис.

Чаңгыс-ла чижек: «Арыскан» совхозтуң пенсиялыг малчыны Клавдия Сандан Хүүле хемниң эл-кыры чазаган 18 километр черге чадаг, ийи хүн пенсиязын алыр дээш кылаштап келген... Бир эвес ук бүдүрүлге ажылдап турган болза, ол угбай аалынга ооңда, тускай машиналыг ажылдакчы кижи акшазын аппарып бээр ийик.

Калыр-бертте, Эйлиг-Хемниң болгаш Эъжимниң малчыннарынга ол-ла совхозтарның автомагазин эргелекчилерин тургускаш, акшазын-даа, бараанын-даа кады сөөртүрге, малчын кижиге өөрүнчүг болбайн канчаар. Бо бүгү буянныг ажылдар бүтпейн барганы хомудаңчыг.

Июнь айның 28-те социал камгалал килдизиниң эргелекчизи-даа, харылзаа белдириниң улуг бухгалтери-даа ажылдап үнүп келгениңден, ам-на хамык ажыл эгелээр ужурлуг турган. Бүдүрүлгениң директорунга Шораана Тадар-ооловна: «Харылзаа чери-биле чугаа кылдым, поручениелерни акт ёзугаар ийи хүн иштинде хүлээдир болду. Мен Кызыл чоктааш келийн, силер шупту июль 1-де маңаа чедип келиңер, пенсияларны 5-тен эгелеп үлеп эгелеңер» — деп кааш чорупкан. Кажан ол айыткан хүнүнде улус чедип келирге, даргавыс ам бир өскээр чугаалап дүжүрген:

—«Кызылга баарымга, республиканың социал камгалал министриниң оралакчызы Алефтина Сергеевна Владимирова биле республиканың пенсия фондузунуң даргазы Александр Салчакович Чанзан Россия Федерациязының Президентизиниң доктаалы ёзугаар районнарда социал камгалал килдистери пенсия фондузунче шилчий бээр, Таңды районда ындыг биче бүдүрүлге самчыгдал кылган, моон уламындан шуптузун дүжүрер бис, силер база ол бүдүрүлгениң ажылын чөпшээревезер диди. Мээң улуг бухгалтерим Вера Шановна Пастухова база хөңнү чок кижи чорду. Ынчангаш ажылывар соксадыңар, бо хүнден эгелээш почта улузу катап пенсияны үлеп эгелезин» — деп, даргавыс тайылбырлады.

Ол-ла-дыр, 2 ай чартык иштинде улус белеткенип келирге, үш дарга олуруп алгаш, чаңгыс хүн бүдүрүлгени турбас кылдыр үзе шиитпирлеп каан, келдизин бодаваан. Ооң кадында Ш. Т. Семис-оол хоорайның 15 хире пенсионерлериниң «ат салып» каан билдириишкинин көргүскен. Ооң утказы болза, пенсионерлер биске биче бүдүрүлге херекчок, почта улузу хевээр үлезин деп турар. Кара хөк аа? Биче бүдүрүлге чаңгыс-даа хүн, шак ажылдаваанда, ооң ачы-дузазы оларга канчап херек чок апарганыл?.. Борта агитация ажылы улуг рольду ойнааны тодаргай. Чер-черле почта ажылдакчылары каш пенсионерлер чыый шаапкаш, хуралдар эрттиргеш, өске районнарда ажылдап турар ындыг черлелиг биче бүдүрүлгелерни чуда бактааш, боттарын камгалап каапканы билдингир ышкажыл.

Ийе, Таңдыда бүдүрүлге багай болган-дыр, а өскелерниң чүге олар-биле чаңгыс хепке деңнээр чүвел? Почта ажылдакчыларының пенсионерлерниң акшазын боттары шиңгээдип, дарый төлевейн турган таварылгалар база хөй болдур ийин. Б. Н. Ельциниң доктаалында пенсияны чыыр болгаш үлээрин чаңгыс федералдыг албан черинге хаара тудар дээн болгай. Бо эгелеттинип бар чыткан ажыл харын аңаа хамаарылгалыг болур эвес бе? Апрель эгезинде социал камгалал министриниң пенсия үлээр биче бүдүрүлгелерни районнарга тургузар дугайында дужаалы база үнген болгай. Ол ышкаш 1993 чылдың июнь 3-те Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың «1993 чылда чоннуң социал камгалалының талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалында Шагаан-Арыг хоорайга пенсиялар болгаш дузаламчылар төлеп бээр биче бүдүрүлгени тургузар дээн болгай.

Үстүнде айыттынган доктаалдарга үндезилээш, бо биче бүдүрүлгени тургузары харын-даа албан турган болгу дег. Оон башка доктаалдар аңаа бир хоозун чүүлдерже шилчип, оларны үндүрген кижилерниң ат-аллары бистиң мурнувуска кежигүр бала бербес бе?

Ылангыя үстүнде төөгээнивис болдунмайн барган биче бүдүрүлгеге ажылдаары-биле ажыл-агыйындан албан-биле үнүп алган эш-өөрлериниң катап кандыг-бир сеткилге таваржыы ажыл-агый тып алыры ылангыя бо үеде берге. Ынчангаш биче бүдүрүлгениң директору чамдык сөглээн сөзүн ээлевес удуртукчу, даргаларывыстың хайыыг тожуундан ындыг эп-чок байдалга силерни чедирди. Ол дээш ол силерниң мурнуңарга буруузун содуу чамчыштыр бижип олур. А демин ады үнген даргаларывыстың талазындан биске чүү деп харылаарын оларның боттарының-на арынчузу тодаргай сиглеп бээр ужурлуг. Өске чүү-даа эвес.

Петр НАЙДАН-ООЛ.
Бүтпээн бүдүрүлгениң директору.

Седип МОНГАЛ.

ТООМЧА ЧОК КӨРҮП БОЛБАС

Бистиң бижикчивис Чаа-Хөл район чагыргазының иштики херектер килдизиниң эргелекчизи, милицияның подполковниги **Валерий Монгушович КӨРГЕН-ООЛ**-биле чугаалашкан.

— Силерниң харылзап орар ажылыңарның талазы-биле районда нийти байдал кандыгыл?

— Дүвүреңгииниг байдал бар болуп артпышаан. Бо чылдың эгезинден бээр эрткен алды ай иштинде кем-херек үүлгедиглери эрткен чылдың ол үезинден 57,5 хуу улгаткан. Эрткен чылдың мынчан кижилерге аар кемдээшкиннер чедирери 7 турган болза, бо чылын ол 14 четкен, азы 2 катап өскен. Ынчанмыже, оларны чүс хуу ажыткан бис. 6 кижи өлүрткен.

Аныяк оол Владимир Депзин аар кемдээшкинден өлген. Кызыл-Даг суурдан Санда Дыртыкпан, Мария Дыртай эжи-биле кады арагалааш, ол эжин бижектээн. Ак-Туруг суурдан Василий Бады башкызы 6 кижи дерзии эттээн. Ол херекти өттүрүп келиривиске Аркадий Көк дээрзи ону шиш демир-хүүрек, а Сайдаш Дыдыйоол херим кырлыг-ыяжы-биле калчаалыг соп турганнары тодараттынган.

Чаа-Хөлге чурттап чораан бежен ийи харлыг Мартыгыр Маадыр-оолдуң амы-тынынга Даржаа Хемер-оол чедип каан. Шанчы суурга арыглаңыр бажың иштинге Сувакпут Бырдааның бо чылдың март айда Кызылда ийиги лагерьден дескен Сергей Салбырын дээрзи кончуг каржы-дошкун, боостаазын одура кезип тургаш, амызын үскен. Ол болза, оңаа айыылдыг херектен кижи боор турар. Амгы үеде ону килдистиң кем-херек үүлгедишкиннерин истээр салбырның начальниги, шагдааның капитаны Шаңгыр-оол Өктек-оолович Ховалыгга баштаткан бөлүк тудуп хоругдаар дээш дилеп турар. Ынчангаш, бо оңаа айыылдыг херектенниң кайда чаштынып чоруп турарын билир, ооң бодун таныыр, көрген кижилерни кайы-даа шагдаа, истелге болгаш кожуун, суму чагыргалар черлеринге доп-дораан дыңнадырын бүгү чурттакчы чондан идегеп дилеп турар бис.

Ындыг кончуг дерзии, калчаалыг аар кем-херектер Ак-Туруг кедээ Советтиң девискээринге кончуг хөй боор турары дүвүренчиг.

— Оларның кол чылдагааны чүден боор турарыл?

— Арагалаашкында. Көдээ Советтер, түс чер чагыргалары чурттакчы чон ортузунга тайылбыр, кижизидилге ажылын дыка кошкаткан. Чонда болгаш эрге-чагырга черлеринде чүүл-бүрү кем-херек үүлгедишкиннерин тоомча чок көөр, оларже сагыш салбас, оларны будулдуруп, бузурар чүүлдер кончуг непгерээн. Ындыг болганда, оларның боттарының-на ажы-төлү, дөргүл-төрелдери чүүл-бүрү кем-херек үүлгедишкиннерин кылып турары кымга-даа чажыт эвес. Амгы үеде кожууннуң прокуратура, суд албан черлери кожуп ажылдап турар-даа болза, эрге-хоойлу талазы-биле хөй талалыг ажыл-чорудулгазын дыка күштелдире бергеннер.

Мындыг нарын байдалдарда, кожууннуң бүгү чурттакчы чону районнуң улус шииткекчизи Валентина Кыргысовна Лопсан, район прокурору Оксана Байыровна Дондувай, ооң дузаалакчызы аныяк юрист Марина Сундуй оларга болгаш катап тургустунган ол районнуң өске-даа эрге-хоойлу, Совет эрге-чагырга, кожуун, суму чагыргалар черлериниң ажылдакчыларынга кээп, сырый харылзааны тудуп ажылдаары кажангызындан артык негеттинип келген.

Прокуратура, суд ажылдакчылары чурттакчы чонну Чаа-Хөл район Советиниң бажыңының ийи дугаар каъдында хүлээп ап, юридиктиг тайылбыр ажылын чорудуп, олар-биле ужуражылгаларны эрттирип турар.

— Шагдаа, суд, прокуратура ажылдакчыларының ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе, кандыгыл?

— Катап тургустунган, чаа-ла бир чыл ажып турар районда бо талазы-биле байдал амгы үеде база берге. Чүгле шагдаа килдизиниң ажылдакчыларындан безин 18 кижи чурттаар бажыңы чок.

Ынчанмыже амгы үеде килдистиң ажылдакчылары ол албан чери доктаамал турар ужурлуг ийи каъттыг хөй өрээлдерлиг бажыңның иштики, даштыкы шевердел ажылдарын боттары кылып турар. Ол ажылдар бүде бээрге, ажылдаар, чурттаар байдалывыс чүгээртээр.

Килдисте амгы үеде эрге-хоойлу талазы-биле 4 тускай эртемниг, 3 дээди башкы эртемниг кижилер ажылдап турар. Шагдаа ажылдакчылары колдуунда шериг кезектеринден халажып келгилээн, ортумак школа дооскулаан аныяк оолдар боор турар.

Олардан биче сержант Алик Түлүш сержант Алик Аслан-оол, улуг инспектор, улуг лейтенант Семен Монгушович Лопсан, оперативтиг ажылдакчы, шагдааның биче лейтенантызы Шолбан Сергеевич Натпит, истелге ажылының улуг инспектору, шагдааның лейтенантызы Чечек Болат-ооловна Адыгжы, истекчилер юстиция лейтенантызы Тамара Монгушовна Содунам, оператор Алексей Түлүшович Эртине, шагдааның биче лейтенантызы Аркадий Васильевич Кызыл-оол болгаш өскелер-даа чон мурнунга харысалгазын хандыр билип, онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Кыска интервьюнуң түңнелинде, кем-херек үүлгедишкиннери-биле демисел кончуг берге, айыылдыг, нарын, хөй талалыг ажыл болурун айыттынышаан, кем-херек үүлгедишкиннери чайлаш чок болу бээр хире таварылгаларны чажырбайн, ол дугайын эрге-хоойлу, Совет эрге-чагырга органнарынга доп-дораан дыңнадырын бүгү чурттакчы чондан дилээр кижи-дир мен. Чүге дээрге кандыг-даа кемниг үүлгедиг кеземчеден черле чайлавас доп чүвени кижи бүрүзү медерел билири чугула. Ындыг болганда бистиң Тыва Республикавыстың Президентизи Ш. Д. Ооржактың аар кем-херек үүлгедишкиннери-биле демиселдиң эрге-хоойлу баазазын быжыглаар дугайында амгы үеде бүгү чон чугаалажып көрүп турар Чарлыында эрге-хоойлу органнары-биле хөй-нииттиниң күжүн бир демниг мөөңнээрин онзалап айтып турары таварылга эвес болгай.

Анай-оол ДАРЖАА.

Чурттаар оран-сава дугайы

ЫНЧААР СААРЛЫРГА ЧӨПТҮГ БЕ?

Хүндүлүг редакция, силерже Эрзин суурнуң бөлүк үндезин чурттакчылары бижип ор бис.

Хууждулганың чамдык чиктиг айтырыгларын аравыста сайгарып чугаалашкаш, аайын тыппайн, силерниң харыыңарны дыңнаар деп бодап алдывыс. Бо хевирлиг байдалдар кайда-даа бар деп бодаар бис. Чүвениң ужуру мындыг. Күрүнениң кандыг-бир албан черлеринге бир шагда ажылдап чедип келгеш, ам төрээн суур, хоорайынче чаныр, төрээн улузу-биле өске ажыл-агый, амыдырал дээш чоруур ужурга таварышкан азы Кызыл хоорайга чурттаарын күзээн улус туругулаар-дыр.

Эрзинде ындыглар база эвээш эвес. Олар моон чоруурда, ажылдап келгенде алган эки дээн бажыңнарын миллион-миллион акшаларга садыпкаш, аас-кежиктиг, амыр-шөлээн чаныптарлар-дыр. 2-3 чыл бурунгаар Сарыгбай деп дарга милицияга кээп ажылдаан, ам Самагалдайже чоруй барган, бажыңын 1,5 миллионга садыпкан. Ол барган черинге оларга бажың бээр, оозун база чорууруда садыпкаш, Кызылче көже бээр бис деп, оон кадайы чугаалап турар. Марина Бады Кызылче көжерде, бажыңын 4 миллионга, Ортең дарга чуртунче көжерде, 4 миллионга, Саяна Бегзи — 1,5 млн. рубльге дээш-ле, ам-даа санал болур.

Эрзинниң шыырак дээн байдары 2-3-даа бажыңны ап алыр боор чүве-дир. Ол бүгүнү көрүп, билип келгеш, дыка муңгараңчыг бодалдарта кижи кээр, ынча миллион акша чок, хөй ажы-төлдүг, ам-даа өглээр-баштаар уруглары киирер чер тыппас улустуң сагыш-сеткили хилинчектенип турар-дыр. Түр када ажылдап келген улуска чүге түс черниң бажыңнарын садарын чөпшээреп турар чүвел?

Эрзин суурда 2-4 уруглуг, аныяк тускай эртемниглер, ажы-төлүн өглеп алган хоочуннар чыл-чылы-биле бажың оочуруунда туруп турар.

Чон ол байдалды дүвүреп чугаалажып турар. Чоокта чаа Эрзин эмнелгезинге деңдии чугула кезер эмчи келирге, бажың берип шыдаваан дижип, чон дүвүреп турар.

Чаа бажыңнар тудуу моон соңгаар болбас деп чугаа база чоруп турар. Бо эдеелтиг болгаш чөптүг эвес айтырыг дугайында бүгү-шиитиниң үнелелин дыңнаар күзелдиг бис.

Эрзин суурнуң бөлүк чурттакчыларындан.

● Ажыл-ишчи кижилер

ДУГУЙЛУГ МАГАЗИННИҢ ЭЭЗИ

Долгар-оол Содамович Хертектиң өскен, төрээн чери Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл сумузу. «Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар». Сөөлгү 13 чыл иштинде Долгар-оол Содамович Барыын-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилелинде автосадыгжы болуп ажылдап турар. Ол ам колдуунда «Дөң-Терезин» бүдүрүлге кооперативиниң болгаш арат, тараачын ажыл-агый каттыжыышкынының малчыннарын харылзап турар. Ол малчыннар, арат ажыл-дыглар колдуунда Дулаан-Карада, ыраккы Акта, Алашка чурттап турарлар. Оларга Долгар-оол Содамович дугурушкан хүннеринде хереглээн бараанарының барын чүдүрүп алгаш, чеде бээр.

Малчыннарның ажылында сезон чок. А оларның кыжыр ажылын санап бижиптерн-даа берге. Бүдүн чылды өттүр малчын олут орбас. Оон бир күзенчиг аалчызы, чоок кижизи — дугуйлуг-моторлуг садыг эргелекчизи — автосадыгжы. Малчыннарның херегжээр чүүлдери бүгү-ле кижилерниң-биле дөмей — аъш-чем, идик-хеп болбайн аан. Бо чүүлдер ам совхозтарда, садыгларда ховартаан, бар-даа болза өртээ улуг.

— Малчыннарның акша-шалыңы эвээш, а бараан өртээ хүн бүрү өзүп турар. Чамдык малчыннар чаңгыс шоодай далган, фуфайка садып ап шыдавас-тыр. Хөй ажы-төлдүг улус идик-хеп аймаа садары-даа бергедээн — деп, Долгар-оол Содамович чугаалап олурду.

Акша-төгерик эвээш болгаш малчыннар, моон мурнунда ышкаш, үрелбес аъш-чемни, шай, тааныны хааржак, дигии-биле, далганны шоодайы-биле алыр аргазы чок болган. Эвээшти садып алырга, ол чүүлдер удавас төнүп хаар, автосадыгжыны негээр. Мынчап баарга, автолавка садыгжызы моон мурнунда ышкаш, айда 2-3 кезип кааш олурар аргазы чок. Складта бар бараанны чүдүрүпкеш, чоруур апаар.

Рынок экономиказының берге үезинде малчыннарның акша-шалыңы эвээш-даа болза, дөрт дугуй кырынга чоруп, районнуң ырак-узак черлеринде чурттап турар малчыннарга, араттарга, пенсионерлерге аъш-чем, идик-хеп аймаан садыглап чоруур садыгжының көргүзүү эки.

Бо чылдың бирги чартыында ол 2 млн. 400 муң рубльдиң бараанын садып-сайгарар тургаш, 2 млн. 978 муң рубльдиң бараанын садып, планын 124 хуута күүсеткен. Өске автосадыгжылар ышкаш, «бензин чок, орук багай, машинам үрелген», «бараан чок» деп олурар болза, план мынчаар кайын күүсеттинер. Кол-ла чүве — кижиниң харысалгалыы, чон дээш ажылдап билири-дир. Долгар-оол Содамович Хертек ышкаш ак сеткилдиг, ажыл-ишчи автосадыгжыны коллективи, малчыннар мактап турбайн канчаар. Кедээде чон дээш чоруун чогуңгуп, дөрт дугуюң тура дүшпейн, салып чор, автосадыгжы.

Хонг-оол МОНГУШ.

ХҮНДҮТКЕЛДИГ САДЫГЖЫ

1983 чылдың майда Тес-Хем районунуң баштаар чери Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң дирекциязындан дилег кылган. Ында совхозтуң малчыннарынга автолавкага садыгжылап ажылдаар, талантиг мөөү-шынарлыг, ажылынга харысалгалыг, эптиг-ээлдек аажы-чаңныг, чорум-чуруумнуг, чон-биле, техника-биле ажылдап шыдаар эки чолаачыдан хостап бээрин дилээн болган. Совхозтуң дирекциязы ук дилегни чугаалажып көргеш, ону хандырар деп шиитпирлээн. Аңаа арага-дары ишпес, оваашкан ажылынга кызымак, чуткулдуг, совхозтуң мурнакчы чолаачыларының бирээзи Коопай Лааевич Шалыкты сүмелээн.

Коопай Лааевич Шалык автосадыгны хүлээп алгаш, малчыннарның негелде-херегжелдерин долузу-биле хандырар дээш карак кызыл ажылдап эгелээн. Оон бээр ам таптыг-ла 10 чыл болуп турар.

Садыгжы бодунуң харылзап турар девискээринде малчыннар-биле быжыг харылзаалыг, оларның негелде-чагыгларынга дыңнангыр болуп келгениңден, оларның хүндүткелдиг садыгжызы, бүзүрелдиг хандырыкчызы болу берген. Ону Тес-Хем район Советиниң депутадынга эрткен соңгулдаларда соңгуп алганы таварылга эвес. Коопай Шалык бодунуң округунуң соңгукчулары-биле үргүлчү ужуражылгаларны эрттирип, оларның чагыгларын күүседир дээш чогуур хемчеглерни ап, сессияларга санал-оналдарын берип, негелделерниң күүселдезин чедип ап турар.

Бараан-сараанның ховартааны, өртек-үнениң эмин эрттир өскени, рыноктуң бергелери турза-даа, чонну хандырарының эптиг, болдунар аргаларын ол бодап, тып турар.

Ооң ажылдап турар автосадыы үрелиишкинге таваржыр, туруп аар чүүлдер кажан-даа болуп көрбээн.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Берт-Даг суур.

ЧЕТПЕСТЕР-ДАА, БЕРГЕЛЕР-ДАА БАР

Бай-Тайга районнуң төп харылзаа белдириниң начальниги Олег Тырысович Монгушка ужуражып, районнуң харылзаа ажылдакчыларының ажыл-ижинге хамаарыштыр чугааны кылган мен.

— Районнуң харылзаа ажылында кандыг чаартылгалар, өскерилгелер болганыл, Олег Тырысович?

— Рынок харылзааларынче кирип турар болганда, коллективте ажылдап турар кижи бүрүзүнүң бот-харысалгазы улгаткан. Моон мурнунда электромонтерлар телефон, радио үрелиишкиннерин нийти кылып чоруп турган болза, ам олар кижи бүрүзү боду тускай харылзаар участоктарлыг кылдыр тургузунда хуваттынган. Солуннар, сеткүүлдер чагыдылгазын, почта чедирилгезин мурнунда «Союзпечать» чери харылзап турган, биске ол ажыл шуут хамаарышпас турду. Ам бо кончуг харысалгалыг ажыл бисте оваажып келген. Үениң байдалы-биле харылзаа ажылынга ам-даа чаартылгалар, өскерилгелер болур хире.

Мурнуку чылдарда харылзаа белдири харылгалыг ажылдап турган болза, бо чылдың бирги кварталында арыг орулгалыг ажылдадывыс. Орулгавысты улам көвүдедир дээш ажылдың ажыктыг арга-хевирлерин дилеп тып ажылдаар сорулгалыг бис.

— Силерниң харылзаачыларыңның ажылында эки чүүлдерни улус чоп черле эскербес. Телефон харылзаазы багай, радио шуут ажылдавас дээш-ле шүгүмчүлелдер-ле хөй дыңналыр боор-дур. Оон чылдагааны, «огум чүде боор турар ирги?

— Радио, телефон харылзаазында четпестер чүден болуп турарын дээрге ында бистен хамааржыр-даа, бистерден хамаарышпас-даа чылдагааннар бар. Чүл дээрге бисте чамдык монтёрларның дааңган ажыл-херээнге бот-харысалгазының кудузу, профессионал билиг-мергежилиниң бедитпезинде. Ооң чылдагааныңдан олар үрелиишкиннерни чогуур үезинде септеп шыдавас, кылза-даа бедик мергежил-биле кылып шыдавас болуп турарында. Өртектерни хостуг салыпканы-биле харылзааның дериг-херекселдериниң өртек-үнезиниң талыйтыр өскенинден сыырыындак демирлер безин тып алыры бергедээн үе-дир бо. Харылзааның аппаратураларын септеп кылыр дериг-херекселдер кончуг нарын, чаңгыс хензиг проводка үстүрге-ле, харылзаа үстүр болгай. Ол үрелиишкинни тып септеп кылыры ындыг-ла белен эвес. Ону чаартып, солуур артык кезектер база тывылбас. Өртек-үнези шуут-ла чүс-чүс катап өскен деп болур. Кызылда төп контора-да безин чок болгулаар. Оон аңгыда, ээриик-даа, элээр-даа чолаачыларының радио, телефон чагыларын сый үстүрүп турарындан радио, телефон харылзаазы үстүр таварылгалар хөй болуп турар. Ол ышкаш суурлар аразында чагыларның дөзү ирээн, удазыннары эргижирээн. Оларны солуп, чаартыры негеттинип турар. Ону кылырынга хөй акша-хереңги херек. Ону кайыын тыварыл? Бир берге айтырыг ол боор турар.

— АТС-те нийти байдал кандыгыл?

— АТС-те 532 телефон аппараттары салдынган. Оларның 61-и бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгелерде, 79-у бюджетте турар албан, организацияларда, а 392-зи чурттакчы чонда киирттинген. 68 номер АТС-те хостуг болуп артпышаан. Ону салыры-биле шөйүп киирер кабельдер чок. Кабель өртээниң аартааны-биле ону садып, тып алыры бергедээн. Төп хандырылга чериниң дузазын манап турар бис. Теледамчыдылгага болган айтырыг-харыы кежээзинге республиканың харылзаа чериниң кол инженери Эрес-оол Александрович Монгуш автоматтыг телефон харылзаазын республика иштинге абонентилер боттары долгап чугаалажып турар кылдыр бо чылдың октябрь айда чаартып, кылып тургузарын, а республикадан дашкаар ынчаар харылзажыры 1994 чылдың эгезинде болу бээрин, бистиң районнуң ыраккы Кара-Хөл-биле Кызыл аразынга космос харылзаа дамчыдылгазын, республиканың Чазаа акша-хереңги берилтер болза, бо чылын тургузуп кылдыптарын дыңнаткан. Ол бүгү ынчаар боттаны бээр чүве болза, эки-ле боор-дур.

— Почта чедирилгези, ооң тарадылгазы база радио, телефон харылзаазындан дудак чок кончуг харысалгалыг чеме-халалыг ажыл болгай.

— Почтаны неделяда 3 катап Кызыл-Мажалыктан барып ап турар бис. Ийи автомашина моторлу болгаш рамазы үрелгени-биле туруп турар. Тээли суурнуң төп харылзаа белдиринде 5, суурларда харылзаа салбырларында 11 почтачы боттарының хүлээңген ажыл-херээн күүседип турар. Олар колдуу-ла хөй чылдарда ажылдаан дуржулгалыг, чонунга хүндүткелдиг кижилер боор турар. Чамдык черлерде почта чогуур хүннеринде чедирбейн баар таварылгалар бар. Ону болдурбас хемчеглерни ап турар бис.

— Коллективтиң мурнакчыларынга кымнарны хамаарыштырып, мактап болур силер, Олег Тырысович?

— Тээлиде харылзаа белдиринде хөй чылдарда ажылдаан байлак арга-дуржулгалыг хоочуннар-даа, ажылдың ут-шиин чаа тып, башкарлып чоруур аныяктар-даа ажылдап турар. Аныяктарны ажылга ижиктирип, өөредири-биле хоочуннарга быжыглап турар бис. Оон түңнели эки болуп турар. Коллективте боттарының онаашкан ажылынга бердинген, мурнакчыларны хөй-биле адап болур. Почтачы Чечек Иргитовна Бады чоокта чаа «Россия Федерациязының харылзаазының мастери» деп бедик атты алган. Шуйнуң харылзаа салбырының эргелекчизи Серенмаа Хертековна Тойбухааны, телефонист Чечек Хомушкуевна Норбуну, электромеханик Кара-кыс Катпак-ооловна Хертекти, телеграфист Анна Достай-ооловна Чанзанны хүндүткел болгаш чоргаарал-биле адап турар бис. Хөй чылдарда ажылдаан байлак дуржулгалыг кижилеривис ол.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

КЫДЫГ СУУРДА БАЙДАЛ

Өвүр районнуң дөрт ажыл-агыйларының эң-не ырак, кыдыг-кызыгаар совхозу «Ак-Чыраа» район төвү Хандагайтыдан 120 километрде турар, ол 1978 чылда тургустунган.

Бистиң совхозтуң ажылчыннары район төвү-биле аргыжарда хилинчектенип турар. Оруук-чириктиң багайы аажок, чай бооргда, 5-6 улуг-биче хемчигештерни кежер. Чайгы үеде суг-чер болганда дыка берге. Район төвү-биле Ак-Чыраа аразында улуг-биче 20 ажыг көвүрүгнү кежер, олар шупту эрги, шаандакы үениң көвүрүглери. Суг-чер алыр болза, чүгле куш ужар, мурнунда ол аразынга самолет ужуп турган.

Кыш бооргда Өвүр хадып турар чер болгай. Ынчангаш оруук-чирикти дүй хадып каптар. Ынчан база-ла аргыжары бергедей бээр.

Оон кадында аргыжарынга бир моондактап турар чүве — кызыгаар айтырыы. Хандагайтыдан үнгеш, Торгалыг биле Хандагайты аразында шаанда бистиң тываларның чурттап өскен Тээли деп хем бар, ол дээрге моол кызыгаарынга хамааржыпас, Тээли чурттуг Донгактарның, Моңгуштарның чай-кыш чок чурттап өскен хеми-дир.

Чоокку чылдарда 1950-60 чылдарның аразында бистиң хүндүлүг сайыттарывыс Л. Чымба, С. Тока суглар Моолга чаладып барган, кызыгаар айтырыы чугаалажып турган. «Моолга хой ужазынга садыпкаш келген улус-тур ийин» деп аңаа чурттап өскен кырганнар, республикада алдарлыг малчын чораан Сандып Донгак, Маңзай Чамзыр, Кончук алышкыларның оолдары, ажы-төлү «Чурумалдыг Тээли чуртун саттырган Донгактарны» деп, харын-даа чамдык улуска кыжыртып, кожамыктадып, чурт чок болган улус-ла болгай бо» деп, Донгак Данчай-оол, Д. Кызыл-оол, Шура Даш-оол суглар бо-ла эрткен-дүшкенде, өскен-төрээн, хой кадарып өскен Тээлизинге чажыт чажар деңнүүн кырынга албан-биле машинадан дүшкеш, чажыын чажып, курайлап, Бай-Тээливисти деп, Тээли-тайгазынче, Кара-Талдарынче чалбарып турганнарын бо-ла көрүп шаг болган мен.

Шынап-ла, Тээлини Моолга бербээн болза, Торгалыг, Солчур девискээрниң малчыннарының мал-маганының одар-белчиири, кыжын кыштаар, чайын чайлаар чайлаглары хөй турар черлер-ле болгай.

Бодувустуң чуртувус чүгле Тээли дээш эртен-дүжерде кызыгаарга хынадып, хөй үе-шакты эрттирип турарывысты бодап көөрге, черле чүү чүвеге дөмейлежир боор, чеже акша-көпеекти бистер үндүрүп турар улус бис ыйнаан.

• Районда Ак-Чырааже чедир 3-4 пост эртер, ол эртерде Моолдуң база бистиң солдаттарга хынадып, шак-үе эрттирер. Кандыг чорук турбас боор, берге-ле. Чедер черинге чедер дээн шагында четпес, ол хүнну орукка эрттиргенин ол. Ам бо берге үеде район төвү-биле сөөлгү үеде аргыжары шуут бергедээн, самолет-даа, автобус-даа чорбастаан. Кожууң төвү хамаанчок, Чаа-Суур, Торгалыг аразы-биле-даа аргыжары берге болган.

Ак-Чыраада сөөлгү үеде машина-техника чорбастаан. Совхозтуң автобузу болгаш эмчи машиназы мотор соктаан, үрелген аңаа туруп алгандан бээр үр апарды. Бензин-солярка, кывар-чаар материалдарның өртээ үлгаткан, оон норма-чижээ эвээжээни-биле ону чедип алыры безин бергедээн.

Харылзаа, почта айтырыы шуут тон берге. кожуундан почта ай-айы-биле келбес, районнуң харылзаа машиназы шуут келбес. Айда бир-чангыс район төвүнден алза алыр, чүгле хурал бооргда даргалар тавартыпкаш, алганда алыр, албаанда албас. Радио деп чүве дыңналбаандан бээр чыл чедип тур бис. Почта Чадаанадан Хандагайтыга чедир безин бир неделя болгаш кээп турар, а биске, 120 км Ак-Чырааже чеже хонгаш келир-дир? Малчыннарга четпейн-даа турар чылы. Солунну чагыдып алырга, журнал, солуннар четче келбес, чамдык номерлер шуут чок боор, чаа чылдың солуну шуут келбээн болгай, та кайда будап турар чүве.

Телефон деп чүве бисте бар эвес, рация бар. Бирде ажылдаар, үрелишкиннерлиг, орта дыңналбас, ол шакта харылзавайн-даа баар. Бистер ырак болгаш ындыг улус ийик бис бе. чүү-даа болганда, бараан-сараан-даа үлээшкиннинден чыдып каар. Суурда чурттап олурар бистер бөлбак садыглыг. пекарнялыг болгаш чүгээр бораланып олурар-дыр бис. Пекарня чок болза бергедээр-ле боор бис.

Ырак черде малчыннар бараан-биле бергедеп турар, чүгле автолавка барза баар. Суурдан бараан садып алыр эрге чок. далган-тараа үстүр болза, автолавка келбес-ке, бергедээр-дир бис деп, малчыннар хомудап турарлар.

«Ак-Чыраа» совхоз ырак, кыдыг, ээн чер боорга, ындыг чүве ийикпе, моол таладан-даа, өске-даа районнардан аай-дедир оорлажыр чоруктар көвүдээн. Бо девискээрден эрткен чылын 60-70 хире бода малды оорлаан. Ону истеп-хынаары берге. совхозта участок шагдаазы шуут чок. Суурга келбес-ле кижи чок, малчыннарда-даа чоруп турган боор. Кызылдан доот Самагалдайлап, машина-балгаттыг чижек коммерсант садыгжылар чонну мелчип, арага-дарызын, бараанын сөөртүп алгаш, чижектер каш-даа катап келгеннер. албас-бербес чүвези чок. чонну мелчип, куужудулга чектерин чиик өттекке ап, 1 шил водкага орнап-даа турганы бар. Сөөлгү үеде водканы 1500 рубльге садып турар. Ону тоор, херексээр чүве бар эвес, бажы эъттенип барган.

Моолдар бо Ак-Чыраа, Тес кызыгаарында чер аразында тускай өглерлиг, моол солдаттар хондуруп турар. Олар чыл-чылы-биле үргүлчү чурттап турар, улус таныыр, олар кызыгаар камгалаар хамаанчок. Тываже бараан-сараан саарар. аңаа-ла коммерсантылар, чижек кижилер деп болур, ол дугайында чон билир. Үргүлчү аъттыг, мотоциклдиг бистиң суурувуска келгеш, хостуг садыглап алгаш, чоруй баарлар-дыр.

Бистиң кызыгаарның солдаттары моолдарже шуут кирбес болгай, олар чүге ындыг чүвел? Оларны тудар дээрге, район чагырыкчызы моолдар тудар эрге бисте чок дээр чораан.

Тээлиде постуда өглерлиг моол солдаттар бар, олар чүгле садыглажырынга өйлешкен. Бистиң-даа постуда олурар солдаттар чүгле боттарының чурттап орар казармаларын кадарарынга өйлешкен. эртен-дүшкен машина хынаар, ол-ла. Чүгле улустан таакпы дилеп тыртар, оон кедерезе чамдыкта эзиргик-даа боор чораан.

Бистиң ырак Ак-Чыраа суурга Тыва Республиканың Чазааның удуртукчулары, сайыттары, хүндүлүг депутаттар-даа келбес-тир. Оларга негелде, айтырыг, чагыг-даа кылып болгай. Черле чонну сапал-оналын, дилээн өөренип, чогуур түңнелди үндүрбес болза, моон соңгаар, шынап-ла, кээргенчиг, муңгаранчыг апарды. Ааргыг-аржык, айыыл-халап болур болза, дүвүрээнней ол-ла орар ол черийиске дүвүрээр деп барганывыс ол бе?

Тыртый-оол ТАПАР-ООЛ.
Ак-Чыраа суур.
Өвүр район.

● Хлеб — кол чем

НЕГЕЛДЕ ЧӨПТҮГ

Бо чылдың август айның беште Шагаан-Арыгдан Седип Моңгалдың «Карак чаптыг... хлеб» деп эгелиг шоолуг аянныг-биле бижээн материалы «Шын» солунга парлаттынган. Ону номчааш, бо бичии чүүлдү бижидим.

Шагаан-Арыгның садыгларында ак хлебти 95 рубль өртек-биле садып турар. Ынчаарга Туран хоорайның садыгларында 110 рубль. Ук хлебтиң өртек-үнези ол хире турза-даа, ону тып, садып алыры Шагаан-Арыгдаазындан белен эвес. Ылангыя бо чайын хлеб садып алыры мырыңай бергедээн дивес силер бе.

—Ол чүге мынчап туруп берген чоор? — деп садып алыкчылар айтырарга: —Хлеб заводунуң печкалары үргүлчү үрелип-ле турар — деп чылдагааннар чугаалаар мындыг апарган.

Чай дургузунда чогуур алган черлери дээштиг хемчег алган турган болза, чеже-даа санныг печкаларны септеп-селип кылып алырының аргалары турган болбайн аан. Сөөлгү үеде аъш-чем садыгларынга хлеб мырыңай келбестээн.

Хлеб заводунуң ажылчыннарының быжырганы шоолуг эвес хлевин эртен даң бажында-ла район чагыргазындаа эгелээш, өске-даа хамык машина-балгаттыг организациялар сөөртүп аппаргаш, боттарының аразынга үлежип алырлар. Оон соонда хлеб заводунуң херимниң чанында хлеб быжарын манап, оочурлаан улусту чеже дээр! «Кижи бажы кизирт, аът бажы оргу» дижири сагышка кирип кээр-дир.

Кудумчуларга болгаш каяадаа: «Кайда хлеб садып тур?» деп айтыржыр апарганын бо-ла дыңнаар чүве-дир. Тус-тус коллективтеринге садар хлевин даң бажында сөөртүп аппаргаш, үлежип аар болгаш бо хлеб дилеп, айтыржып дүвүреп турар чонну тоор кээр, сагыш човаар эриг баарлыг дарга районда-даа, хоорай-даа чагыргазында чок. Черле ынчаш район, хоорай чагырыкчылары, хоорай, район Совединиң даргалары дээш, кандыг дарга чок дээр боор.

— Мурнуку чылдарда ырак-узак турлагларда малчыннар, организациялар, фермалар, бригадалар кезип, чон ортузунга тайылбыр-массалыг ажыл чорудуп турар деп солуннарга парлап, радио, телевидениеге бо-ла көргүзүп, дамчыдып турар ышкажыгай. Ам ындыг чүве ховартаан чүве болгай. Хүнүн-не та чүнү канчап турар даргалар бо — деп, орденниг Бии-Хем кожуунуң 22 чылдың дургузунда даргалап чораан. Туран хоорайның хүндүлүг хамаатызы, амгы үеде пенсионер Михаил Кан-оолович Дамчайның хомудап чугаалаанынга каттыжыпас аргажок. Оон хомудалы негелдези чөп.

Бо хөй даргалар неделяда ооң-ла бир катап хлеб заводунга, садыгларга барып, мында ажылдап турар кижилерниң чугаазын, негелде-хомудалын дыңнап, сонуурган. «Шаанда хемчээн эт турар чүве болза, эки-ле чүве-дир ийин. Шагда Тураннын хлеб заводу планын күүседир дээш бүгү районнуң хандырып, Кызыл хоорайның чурттакчыларын, харын чамдык үелерде Усинскиже Арадан хлебти чорудуп турган.

Кызылдың чоогунда турган турар бо хоорайның чонунга вайысылдадан-даа болза дузалап, Тураннын хлеб заводун септежип, хире-шаа-биле хлебтен сөөртүп чедирип эккеп-даа турза кандыг боор. Чон өөрүүр-ле ыйнаан? «Чонн чоорган, тенү — тейлекс» дижир ийик чон. Республикада «Тыва хлеб» дээш-ле янзы-бүрү аңнашкак акционер ниитилелдер, кооперативтер дээш-ле тургузуп, ажылдап турар черлерин кылып оорудуп турар ажылчынның үре-түңнели ам-даа көзүлбестээн элдептиг.

— Аъш-чем садыгларынга кире бээрге, чоңга эрттир-даа, ур оочурлап турбас боор чүве. Сөөлгү үеде садыгларга хлеб кирбестээннинден улус хлеб заводунга барган. хүнну бадыр хлеб быжарын манап туруп-ла, ол тенип наар. дүнезин оочурлаан улустуң хөй незинге быжырган хлеб четпейн баарга. хомуданчыгы канчаар боор. шагы чеде бээрге, заводту хаап каантар. Бичии уруг-дарыг хлеб оочурлаан улузун база-ла манап, аштаан хүнзээлерлер ийин, хөөкүйлер — дижип. Туран хоорайның чурттакчылары хомудап чугаалаарлар.

Чоннуң шак мындыг чөптүг негелдезин хандырып, чогуур хемчээн алырын бо үстүнде адаанывыс район, хоорай чагырыкчыларындан үе негеп келген. Силерден-не кол хамааржыр айтырыг-дыр, эргим даргалар.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

АДЫВЫСТАН АСТЫГА БЕРГЕН БИС

1938 чылдың чайынында Улуг-Хемниң Ийи-Тал, Эъжим, Хайыракан ол ынчаар чурттап чораан ядыы араттың оглу Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң түдүп, хорудаар дугайында бүгү чонунуң хуралын Хайыракан суурнуң адаанда шыкка Оюн Полат дээр дээргилиг даргага эрттирип турда, мен сес харлыг, шору эр апарган турдум. Бо-ла чорааш, ынчаарда үстүнден организастап, конто идегет Адыг-Түлүш Хемчик-оолду болгаш оон сүлдээчилерин сойталгаан ол хуралга мээн ачамның адазы. мээн кырган-ачам Адыг-Түлүш Балдар, шола ады Балдыр-бошка, шынында ол бошка-даа чорбаан, кончуг бөдүүн, дендии чөптүг, шоодуг-ла чүве мыттавас, эргим кырган-ачам ийин. Ол кончуг оожум, тавааар туруп келгеш, ол сойталакчы хуралга санал-даа эвес, айтырыг шинчилиг мынчаар чугаалааны ам-даа кулактарымда дыңналбышаан:

— Энерелдиг араттар! Чазактан моорлап келген улуг сайыдым! Канчап ындыг чоор ол? ТАР Биче хурал Президиумунуң даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол болза, (мен-даа, бо олурган Адыг-Түлүштер сумузунуң арат-чону-даа эки билир), ада-өгбезинден, үк-ызыгуурундан ядыы-түреңги кижи чүве бо. Ындыг үзелдиг кижи канчап тыва чонунга, чазаанга удурланган болду. Мен угаан бодаарымга, чиктиг сүрегей-дир. Эки хыназа чогумчалыг эвес бе. Соон-даа, мурнун-даа бодаар деп чүве бар дижир ийикпе? А мен-не мен...—деп чоода, ол-ла кончуг улуг мага-боттуг, чиниг узун, ала карактарлыг, шериг хептиг сайыт туруп, кырган-ачамның аксын дуй шаап, олуртур дужааганын чоокка чедир-ле Хайыраканның улуг назылыглары бүдүү сымыранчып чугаалажырын мен канчап уттур ийик мен. Мен бо бүгүнүн дугайын Хомду дайынының киржикчизи, кызыл партизан (кызыл партизаннар командиры Адыг-Түлүш Чулдумнуң отрядының дайынчызы) мээн ачам Адыг-Түлүш Балгандан, оон кады төрээн хазы Адыг-Түлүш Лопсан, оон чаңгыс хереэжен дуңмазы Адыг-Түлүш Хүргүл, ол ышкаш «конто» үктүг диртип, актыг черге хөй-хөй чылдарда шииттирген, кара-бажынналып, шелүттүрүп, ол-бо кыстырып, базындырып чораан, мээн кырган-ачамның, ачамның чоок төрелдери Адыг-Түлүштер — Думендей, шоолазы Калчан-Баштыг (шииттирерде 72 харлыг турган, 26 чылга хосталгазын казып шииткен), Даваа (15 чылда хосталгазын казып шииткен), Суван-оол Думендей (25 чылда хосталгазын казып шииткен), Суваклит Думендей (10 чылда хосталгазын казып шииткен), Таңдар-Күмзат Чамзыр, Думендей Чаңгы, Седип-Далбыгыр Бугажык, Чадамба Олдунай (59 харлыг турган), Тоңдуп Таңзынович, Сүндүп-Хүүрак Балчырович, Дагбалдай Бүгү, Дөпүй-оол Бээ-Хүүрак, Хемчик-оол Олдунай (1938 чылда дээди яла-биле боолап шииттирген) олардан дыңнаан мен.

Сергей Пюрбю, Михаил Сагды (Эъжим чурттуг Адыг-Түлүш Бакыстай кырган-ачамның оолдары болгай).

Адыг-Түлүш Шарапааны оолдары-биле кады болгаш оон-даа өске Адыг-Түлүштерни агартып, оларның чагай аттарын төөгүге, төрелдери бистерге эгиткен-даа болза, ол актыг кижилерниң төрелдерин, ха-дуңмаларының, дөөгүл-төрелдериниң чулдуучурээ ам-даа саргывышаан. сорбулуг човуландан ам-даа адырылбаан.

Ажай-бүрүл, аът баштыг Хайыраканның, Үстүү-Кыйыг ол ынчаар чурттап чораан ачамның чоок төрелдери улуг-биче назыныг хөй Адыг-Түлүштерни түдүп ап, мал-маганын хавырып, ажы-төлүн, чаваларымның каракчыларын чаштарын камчаайра чокка теп турда, ынчаарда мен эзер дергизинден халбактанган, аъттыг шаап чоруур 14 харлыг оол турдум. Ам сактып-сактып чоруурумга, «контроларның» хавырткан мал-маганын, эт-херекселин ынчаарда Хайыракан сумузунуң секретары, мээн даайым Кызыл-Шактар бүрүткеп, данзылап-даа турза, а бистер, оон дуңмалары мен, Дажы-оол, Дамба, Сендеп-оол суглар база дүвүреп, даайывыстың, акывыстың хая көөнгеш, карактарының чажын чеңнери-биле бүдүү чодуп ап, ишкиртинип ыглап турарын бо-ла көөр бис.

Ынчаарлдаты Улуг-Хем кожууннуң Хайыракан сумузунуң дөрткү арбанының база Эъжим сумузунуң Адыг-Түлүштерин хан-чиниит, хоптуг-алдыг репрессияларның иштинде, даштыкы өскүдүкчүлери, боттандырыкчылары (ам болган оранга, арат-чонун ёзулуг дайзыннары ол-ла-дыр) төндүрүп, когун үзүп каг часканы төөгүнүң архив материалдары херечилеп турарын радиодан дыңнап, солун, сеткүүлдерден, ылангыя «Шынның» арыннарындан чамдык чогаалчыларның, ылангыя Кызыл-Эник Кудажының, Эдуард Донгактың, Александр Даржайның чогаалдарындан номчуп турар апарганывыска кижи канчап өөрүвес, чоргааранмас боорул аан.

Ачамның хереэжен дуңмазының оглу, идепкейлиг бижикчи Моңгуш-оол Биче-оол «Шынның» арнынга «Адыг-Түлүштер кайда силер?!» деп кончуг огулуг айтырыг салырга, аңаа чиге харыны четтикпейн манаарымга, сураг-ла баарга, ол-ла «Шын» солунга чээнниң айтырыынга билир, дыңнаан шаам-биле харыылаарымга, сураг барган төлээде, ол айтырыгга мээн ачам Адыг-Түлүш Балдар оглу Балганның мээзэ (хеймер оглу мен) мынчаар чугаалап чораанын кыскаызы-биле номчукчуларга дамчыдайн:

— Оглум, сээң адыңны, сээң улуг акың Борис Балганович Шактар-оолду Владимир Бегзи деп адай бергенин сөөлүнде сенээ аактын канчап бодаваанын оол. Адыг-Түлүш дээрге хоожок чүве. Бүдүү түдүп алгаш, чидир шыгжаптар. Болап көп даан, мээн чоок төрелим Адыг-Түлүш Давааның (контролай бергенин) оолдары канчап Түлүш Лодай-оол (Таңдыда), Шыңгыы Василий (Бии-Хемде) чогум шын аттарын эскерткеш, бирээзи орден хаваяалыг алдарлыг малчын, бирээзи ажылдакчы апарган ажылдап, чурттап чоруурлар. Бодап, бодап, оглум, Бодантаны ботка херек..

Ынчангаш Эъжим, Хайыраканның, Ийи-Тал, Хендергениң Адыг-Түлүштери хандыг репрессияларның дүшкүүрүлүг, сүртенчиг чылдарында анаа-ла Түлүштер, ол байтыгай көңгүс өске. чижээ, Балган Кызыл-оол... сүг-сүт дижип, истеп-сүрүүшкүннерден сезингеш, төөгүлүг адывыстан астыга бергенивис ол-ла болгай. Мээң-не билирим Адыг-Түлүш Биче-оол (ам пенсионер, кижи эмчизи) база мен — шоолуг эвес, үш-дөрт кижилер паспорт-документилеривисте Адыг-Түлүштер боор артып калган бис.

Бо чүүлдү доозуп тура, мындыг бир чүвени черле хөйге чугаалаксаам кээр-дир. Мээң ачам тоочче безин шиглепкен назынында ажыг араганы ийи-бир дашканы аарканда, хейде-ле ыды чидип, ийи улуг карактарын шийипкеш, улуг-улуг тыныглааш, бүдүү ишкиринигип, улуг хаайының сирт кырын-биле карактарының чаштары шорганыы дег ийи-бирлеп дамдылап, сураг-ла баар — ачамның ындыг үезинде бодум ыдым чидип, хейде-ле орта көрбээним, биче чажымда-ла «кызыл-дустай» берген хөөкүй авамны сактып, бодум база ыдашпайн баргылаар мен.

Дагаа чылында амыдырал-чурттаганының алдан дөртүнче кире бергеш, хандыр-хандыр бодааным ораарымга, хамык чоок төрелдерим репрессияларга алзыпкан, мээн ачам кырган назынында алыс ииги-хөнүн хеймер оглу менээ, чоок кижилеримге, Хайыраканның эжен-түмен чонунга безин орта төөгүп бербейн, тырык чөрлеп чаплып, баар оранынче үүлезин бүдүрүп чорупкан. Оон ажыгшужуу, бодап чораан ханы бодалдары база-ла ханныг репрессияларның хай-халавылыр деп, мен-не ынчаар бодап, билип чоруур апардым. Адактын сөөлүнде база бир чугаалаксаан чүүлүм, ийи-биле күзел чоруур күзелим бар.

Чоокта чаа Кызыл-Мажалыкка чораам, Моңгуш Буян-Балдырны, Чадаанага Сат Чүрмит-Дажы аттыг кудумчуларны магадап көрдүм. Ынчангаш Улуг-Хемде мээн төрээн, эргим суурум Хайыраканда хөй санныг кудумчуларның кайы-бирээзинге Адыг-Түлүш деп атты тыпсып көрзе деп бодаар-дыр мен.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.

БИСТИҢ ЭВИЛЕЛИВИС

Мен 1984 чылда Красноярск крайда Рыбинск көдээ ажыл-агыйы техникумун дооскаш, төрээн «Найырал» совхозумга ол-ла чылдың март айдан Шанчы хой бригадазынга бригадирлеп, оон зоотехниктеп ажылдадым. А 1985 чылдың декабрьдан партия комитединиң сүмези-биле совхозумга комсомол комитединиң секретарынга эрткен 1992 чылга чедир ажылдадым.

Партия, комсомол дүшкениниң соонда, Улуг-Хем районнуң составынга турган Чаа-Хөлге аныяктар эвилелин тургузар-дыр деп планны бодум мурнумга салгаш, республиканың аныяктар эвилелинге бистиң хүлээп алыры-биле билдиришкинин кирдим. Ол-ла 1992 чылдың апрель 28-те районга аныяктар конференциязын эрттирдивис. А май 15-те республиканың аныяктар эвилелиниң (АЭ) пленуму болуп эрткен. Аңаа районнарда АЭ-ниң даргаларын бадылаан.

Амгы байдал-биле алырга, бистиң Чаа-Хөл районнуң аныяктар эвилелинде ниитизи-биле 160 аныяктар бактаап турар. Эвилел боду тускай устав, программалыг, билеттиг база херек демдектиг, эгиндеги комсомолдан ылгалдыг чүүлдер база хөй. Чижээ, комсомол кежигүнү аныяк ажылчын кижи ажылдап алган шалыңының 15 хуузун ай санында төлээр. өөреникчилер 10 көпеек төлеп турган болгай. Ынчан дыка улуг бергедээшкин — дадывыр хавырары турган. Комсомолдуң ажылы колдуу культура-массалыг ажылдарже угланган турду. База үстүнден партиядан келген дээн чижектиг айтыышкыннар күүседир, оларга чагыртыр турган болза, ТАЭ (Тываның аныяктар эвилели) хөй-нийти организация болур. Ылангыя бичии школачы чаштарны холга ап турар чаңгыс организация ол деп болур. Ынчангаш бистиң составывыс 80 хуу өөреникчилерден тургустунган.

Кол сорулгавыс: бирээде, хөй кежигүннерлиг болурун чедип алыры. Ийиде, аныяктарның экономиктиг, социал байдалын экижидери. Ак-Туругнуң № 1 долу болгаш № 2 долу эвес школаларында аныяктар эвилелиниң кежигүннери аныяк башкылар Айна Көк-кыс, Полина Очур-оол, Булун-Терек школазындан Евгения Ендан эки өөредилгелиг, хөй-ниитичи өөреникчилерин аныяктар эвилелинге кирип, билеттерин байырлыг чыскаалдарга тыпсып берип турар. Ам кежигүннер — 1 чылда өөреникчилер 1 рубль, ажылчын аныяктар 10 рубль төлээр. Эки өөредилгелиг, бедик сагылгалыг чурумнуг өөреникчилерге «Океан», «Орленок» дыштанылгазынче чингелделиг путевкаларны чылдың-на тыпсып берип турар бис. Ынчалза-даа бо чылын Чаа-Хөлдүң өөредилге килдизи акшаландырышкын чок дээш, чангыс өөреникчиге 55 муң рубль орук өртээ төлеп бээринден ойталааны хомудаанчыг.

Ол ышкаш ажыл чок болгаш база арттап кирип турар аныяктарга аргасуменин кадып, документациязын долдурарын болгаш кандыг херек чүүлдер барынга дузалажып турар бис. Актив кежигүннери Аксинья Хайбан, Динара Ундуулей, Александр Моңгалбии дээн чижектиг аныяктар хөй-нийти ажылдарынга идепкейлиг киржип турарлар.

Зинаида КЕНЕН.
Чаа-Хөл район.

Материалдың гонорарын «Шын» солунга арттырарын диледим. **Авт.**

КЫРГАН-АЧАМНЫҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Мээн кырган-ачамны — Сундуй-оол Допушович Ондар дээр чүве. Ам чораан болза чүс хар ажа берген боор. Чеден сес харлааш, ол бо Иймеге чорта берген, оон бээр 20-30 чылдар эрткен-даа болза, мен ол кырган-ачамны ойлеп-ойлеп сактып чоруур мен ийин.

Бодун көөрүмге, узун, кара, шалгедек кижи-ле болгай. Думчук таакпызы тыртар, оон думчук таакпызы урар хөөргезин дыка чаражсынар мен. Ачам сугга келгеш, ол менээ ооргазын бастырар кижи. Мен оон ооргазын амырап, бодум-биле кырлап бээр мен. Аарзына берзин дээш мен бодум-биле шыырак-шыырак базарымга-даа ол тоовас, ыды чидип, таалай бээр чораан. А ол аразында ачам:

— «Хомду дайынының дугайын оглунга чугаалап бер» — деп дилээр.

Ачам боду база дыңнаксааш, айтырган боор. Оон кырган-ачам аякка сүттүг шайын сегперерип куткаш, салып кааш, мынчаар сактып чугаалап органын дыңнаан мен!

— Тываның амбын-нояны ядыыларны кээрген, кыдаттарга хөңну чок турган. Кыдаттар ядыыларны тыва байлар-биле демнежип мелчип чорааннар. Бис тывалар, шыны тып, чаңгыс аай ядыылар суузук шериинге келген чүве болганда, дугуржуп алгаш, Хомду (Кобдо) дайынынга киришкивис. Ынчан сузук шериинге 600 ажыг тывалар киришкен чүве. Баштап чоруур кижини соңгуп алыр дээш, ламаларга шо-төлге салдырып тургаш шилип алган бис. Кандыг-даа мөге-шыырак, кайгал эрлерни аппаарга, таарышпас болуп туруп берген. Бир-ле хүн бистиң аравыстан хап иликтиг, ногаан тонгуг чолдак кижини аппарган. шо-төлге салдырып көөрге, ол кижи бисти баштаар болган. Оон адын Сооуктуг дээр чораан. Хомду дайынынче чорупкаанывыска, демги Сооуктуувус чүве-даа мыттавас, улустуң сөөлүнге чыдып каар мындыг. Кажан Хомду дайыны эгелээр деп барганда, шериг адык-хевин кедип келде, чүве чугаалап, башкарып турда, кончуг кижи болган болбас ийикпе. «Чалчай эзерниң адаанга кандыг-даа аът турар, чалыр өгнүң иштинге кандыг-даа эр орар» деп чугаа шын ийин — диди.

Хомду — быжыглаңган шивээ болду. Сузук шериглери ону долгандыр бүзээлеп алгаш, даглан, аргалан болгаш хемнерден кончуг демниг халдаан бис. Шивээже бүрүнгаарлап орар аъттыг-даа, чадаг-даа кижи үргүлчү бир аай үн-биле кускуннап чоруп орар чүве. Ол дээрге шуут шериин бүрүнгаарлап оралыының медээзи-дир. Кайда ук чидип турар болдур, ында байдал бергезин көргүзер турган. Шивээни даңчы-биле өттүр боолап тургаш, ажып эрткеш, чүү-даа чок кылдыр үрел, кыдаттарны туткулап алган бис. Кыдаттың таладан ол дайынны баштап турган кижиниң түдүп эккелгеш, өлүргеш, бажын өске улустуң бажы-биле деңнээрге, аажок улуг боорга, ону маңгыс деп алааш, маңгыстың бажы улуг деп чугаалажып турганнар — деп, кырган-ачам чугаазын доосхаш, шайын ишкеш, аъдын мунгаш, чоруп чоруй барган.

Ам дыңнап чоорумга, ачамның-даа, Баян-Талага чурттап турган кечил ламаның ачазы база Хомду дайынының киржикчизи Доңгур-оол Күүлар дивег чораан, лама оглунга, Күүлар Оруска чугаалап турганы дугжуп турар. Ондар Сундуй-оол — Хомду дайынының маадыры. Кечил лама Күүлар Орус ол кижиниң дугайында эки билир болгаш солунга бижип турду.

Сундуй-оол Ондар Хомду дайынынга эки киришкен дээн. ол шагда эрес-дидим кижилерге тыпсып турган «Хүнду» — деп атты берген болур турар. Ындыг аттарны эрес кижилерге тывыскан. Ынчаарда шаңнаткан кижилерге көк чинзелиг бөрт кедирип бээр турган.

Сундуй-оол Допушовичиге ол эрге-дужаал кандыг-даа ажык бербээн. Ол бөргүн олчаан кетпээн дээр. Оон дуңмалары чугаалап турар, ол чинзелиг бөрт-биле кады көк содак база эккелген турган. Ону шаңнаткаш, алган дээр. Дайын доостурга, Хомду шивээзинге моол болгаш тыва шериглер кирипкен хөй кижи хүрешкен. сес мөге аргыжже Сундуй-оол хүрежирге, содак-биле шаңнаан болган.

Сөөлүнде ол содаан С. Д. Ондар чуржузу болур Шанчы Ховалыгларының мөге Кечил-оолга белекке берген. ол үзе хүрежип, эдилеп каан дижир чораан.

Ол Хомду дайынынга ынчангы Улаан-Бырааадан сес кижи чораан болган. Оларның чамдызын адаарга: Сундуй-оол Ондар, Чыдыг-оол Моңгуш, Шойдак Сат, оон-даа өскелер. Оларның аразындан Шойдак Сат ээп келбээн.

Дайын дайын-на болгай. Оък-боолуг кижилер амытының артынга кагтааш, төрээн чери — Тывазы дээш тулчуп турганнар-дыр. «Эрхейлер» деп мактаар апаар. Амбын-ноян, Буян-Бадыргы олар эгезинде эжок-даа турган болза, сөөлүнде чүвениң ужурун билчи берген хевирлиг. Ынчангы Урянхайның оолдары тиилеп, чериилеп байлар-биле демнежип алгаш, ядыыларны мелчип, дарлап турган кыдаттарны ындыр сывырганнар. Дайын тыва, моолдарның талазындан чөптүг чоруктуг көргүскен. Кыдаттың Цинь династиязының 250 чылдар иштинде Урянхайны дарлап турганы үзүттүнген турган.

Ам кижи бодап орарга, Хомду дайынының киржикчилерин херекке албас-тыр. ак сеткилдиг-биле маадырлыг тулчуп чораан суузук шериглериниң адын билбезимге хомудап-дыр мен. Хомду дайынының төнген хүнү — 1912 чылдың август алды турган. Ону база чыл санында демдеглээрин көөр болза эки-дир. Чүгле Сталин, Токаны алдаржыткан дайыннар айын болур, а Амбын-ноян, Буян-Бадыргы суглардың дайынга чедишкиннери үнемче чок дээрге таарышпас боор.

Шынында бо дайын ады чон боттары чыглып алгаш, эки-тура-биле киришкенин онзагай кылдыр көөр-дүр мен. Ёзулуг чоннуң шынчы оолдары бо дайынга киришкеннер. Азы чоннуң эрес оолдары орта барып өлзүннер дээш ноиннар чорудуп чүве болза, ол дугайын төөгүчүлер шын оонун тывар ужурлуглар.

Хомду дайынының дугайын Салчак Тока бижип тура, чамдык чүүлдерни эчизинге чедир биживээн деп бодаар мен. Амбын-ноянны, Буян-Бадыргыны чедир көргүспээн. төөгү талазы-биле шын түңнелди бээр херек. Өске-даа чогаалчының бижээн ному чүүлдеш бе? Амгы бе? деп анализти солуннарга, сеткүүлдерге кижи көөрбес боор-дур. Билир кижилер шынны тургузары чугула.

Бо үстүнде чүүлдү чүге бижий бердим дизинзе, дивоиг чорааш, сөөлгү чылдарында, кечил лама Орус Күүлар ачазындан дыңнаан чүүлдеринге даянгаш, Хомду дайынының дугайын бижээн кижилерге чемелделер кыла бээр кижи чораан. ынчангаш эттеестер бар деп билген мен.

Мен кырган-ачамны 1941 чылдан бээр көрүп, кады кожа авам суг-биле чурттап келген мен. Эгизимээр кара оглуг, хөй эвес өшкү, хой болгаш инектерлиг чораан. Үш оолдарлыг, ийи кыстыг кижи-ле болгай. Мал-маганы оларга четчир турган. артык бай херээ аңаа чок турган.

Бодаарымга, хуу амыдырал аңаа аажок таарышпайн турган кире. Кажан колхозка кирип алганда, мал бажы өдекке кызырылган. Колхоз хуу амыдыралды кызар ышкажытай. С. Д. Ондар колхозка киргеш, чайын сиген кажаазы таңныылдап ажылдап чораан чүве. А оон Хомду дайынынга киржип чорааның кым-даа айтырбас, уттундуруп калган.

Бир эвес партияга кирер мен дээн болза, бөгүн алган шаңналы ат кыла бээр болгай. Хайлыг чүве. Ам канчаар, амыдыралдың сөөлгү хүннеринге чедир коммунистерин, орус чоннуң айтыышкыны-биле чурттап эрткен мындыг. Шаңнал маңтал-даа алыр дээрге, улус билир «Хүнду чаңгы» болгай сен. Эки чүве көөбес үе турган.

Мен бодаарымга, кижиниң кайы хире чүве кылып кагтыны оон ажы-төлүнүң кижизидилгезинден көөр болур деп бодаар мен. Чинек кылдыр Ондар Сундуй-оолдуң суурда чурттап арткан оолдарының эң хеймери Хеймер-оол Сундуй-оолович Ондарның дугайын чугаалажыр кээрзели. Ол ам чеден ажыг харлыг. ам-даа адак-бышкаа чиикшил. арага ишпес. Шаанда колхоз, совхозтуң түңнелдеринге хөй чылдарда ажылдап чораан. Ам безин пенсияже үнзе-даа доскаар, пүүреүүннарны чазап орар. Ажы-төлү шупту эртем-билиглиг. Амгы үеде Хеймер-оол Ондар ажыг биче оглу Алексей Ондар-биле совхозтуң ийи чүс ажыг өшкүлерин кадарып турарлар. Хеймер-оол Ондар шынчы болгаш биче сеткилдиг, артык чүве аптайн дивес, бузурээчел кижи. Оон ужуруннан боор, суурнуң чону оон ат-бүдүзин хүндүлеп өөрүүрлар ийин.

Төөгү билбеске дөңгүр көк буга аарар чүве дээр болгай. Хомду дайынының киржикчилерин алдаржыдып, Ийме суурнуң бир кудумчузунга адын Ондар Сундуй-оол Допушович деп адаар болза, ажырбас боор дээр мен. Мээн бо чүүлүмнү номчааш, суурнуң чурттакчылары боттары чугаалажып боор деп идегеп олур мен.

Алдын-оол ОНДАР.
Ийме ортумак школада башкы.
Чөөн-Хемчик район.

Тыва эки турачыларның фронтуже аъттанганының 50 чылынга уткуштур

АНАА ДАЙЫНЧЫ ДОСПАҢ

1941 чылдың июнь 22-де немец-фашистиг эжелекчилер Тыва Арат Республика биле акы-дуңма найыралдыг ССРЭ-же оор ёзу-биле халдаан. Ынчан болуп турган ТАР-ның X Улуг хуралы Гитлерниң оор ёзу-биле халдаан чоруун бүгү тала-биле буруу шаап, улуг килеңнин илереткен.

ТАР-ның нам, чазаандан дайзынны чылча шавар талазы-биле Кызыл Шеригге ССРЭ-ниң бүгү-ле чонунга деткимче-дузаны чедирериниң талазы-биле тускай Декларацияны хүлээп алган. Ук Декларацияның ужур-утказының дугайында ханы тайылбыр ажылын кыска хуусаада Тываның арат чоннарынга чедирген-даа. Баштайгы хүннерде ТАР-га ажылдап, чурттап турган 800 ажыг ССРЭ хамаатылары дайынче эки тура-биле чорупканнар. А 1943 чылдың майның 20-де тыва он бир танкычылар, сентябрь 1-де 208 эки турачы оолдар, кыстар фронтуже аъттаныпканнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга алашкылар, алышкылар, угбашкылар кады демисежип турганнарын билир бис. Тывадан фронтуже чорутканнарның аразында ындыглар база эвээш эвес. Аңаа дараазында чижектерни бадыткалга киирип болур. Кызыл-Арыгга, Самагалдайга чурттап турган Иван, Лука, Авсентий, Александр, Василий, Семен Шумовтар Ленинград хоорайны фашистерден хостаарынга идепкейлиг дайылдажып, чаңгыс минометтуң командазынга эң улуг акызынга командыладып чорааннар. Таңды-Ууланың адаанде Чагытай, Дүрген, Бай-Хаак, Уургайлыг, Доора-Хадын, Кара-Булуң, Сут-Бажы, Чал-Кежиг, Элегес, Межегей, Ээрбекке чурттап чораан төрел бөлүк оюннардан ССРЭ-ге болчуп, Ада-чурттуң Улуг дайынынче 48 оюннар эки тура-биле дайылдажып чорааннар. Эки турачыларның аразында өг-бүлези-биле дайын шөлүнче чорупкан алышкылар, угбашкылар-даа бар-ла. Амгы документилер болгаш амгы үеде бистиң аравыста чурттап чоруур 26 эки турачыларның бадыткааны-биле оларның ат, фамилияларын номчукчуларга таныштырар бодай-дыр мен.

Олар кымнарыл? Монгуш Кежиг оглу Доржу, оон кадайы Иргит Мадай кызы Багбужап. Куулар Данзын оглу Дончут, оон кадайы Куулар Намзырай кызы Дарья. Кара-Сал Кара-Лама оглу Кара-Сал, ооң кадайы Сарыглар Допай кызы Часкал. Адыг-Түлүш Алдынай оглу Биче-кыс, оон кадайы Ховалыг Терек-оол кызы Бичен. Ойдупаа. Хүүленмей, Айыжы, Седип-оол Оюннар Чассыгбайның дөрт кады төрээн оолдары, Хуназыг, Доспан Оюннар. Тавыланның кады төрээн оолдары, Билчиир-оол, Данзырын Оюннар Баазаңның кады төрээн оолдары. Ооржак Чүлдүм кызы Байлак. Ооржак Чүлдүм оглу Даңзы-Белек. Кады төрээн алышкылар Лама, Сандак Түлүштер. Шөмбүлдүң кады төрээн оолдары.

Алышкыларның аразындан орус чон дээш амы-тынындан хып дээн аныяк назынында чарылганнар-даа бар. Оларның аттары бо: Чассыгбай оглу Айыжы Оюн, ол Украинаның Дубно хоорайны хостаар дээш болган тулчуушкунга, а Баазаң оглу Данзырыл Оюн, Шөмбүл оглу Сандак Түлүш Ровно хоорайны фашистерден хостап турар үеде маадырлыы-биле өлгеннер.

Тыва эки турачылардан бо хүннерде бистиң аравыста 26 кижи арткан. А 10 эрес-дидим кыстардан 3 кижи бистерниң-биле кады ажылдап, чурттап чоруурлар. А 11 эки турачы танкычылардан бистиң аравыста чаңгыс-даа кижиниң чогу дыка-ла хомудаачыг.

Ам Таңды районнуң Межегейниң Алаакта ажылдап, чурттап чоруур чеден харны ажыр тепкен, фронтуга аңаа дайынчы, адыгжы чораан Тавылаң оглу Доспан Оюннуң дугайында каш сөс.

1943 чылда Тываның Араттың Революстуг аъттыг шериинге шериг албаны эрттирип турган-ла, дайынче эки тура-биле чоруур дугайында билдириишкинни кииргеннерниң бирээзи. Аңаа улуг салдарны чедирген кижи ооң кады төрээн акызы Хуназыг Оюн болган.

Шынын сөглээрге, Тавылаң оглу Хуназыг Оюн көрбээн чүвези, көдүрбээн хөнээ чок кижилерниң бирээзи. Ол 1930 чылда Тываның Араттың Революстуг намынга кирген. А 1929-31 чылдарда шериг албанын эрттирген. Ол үеде Тывага болуп турган контрреволюстуг үймээннерни базарынга идепкейлиг киришкеннерниң санында кирип турар. Оон база бир онзагай талазы — күш-культура спортунуң янзы-бүрү хевирлеринге дендии ынак чораан. Хуназыг Оюн бодунуң үезинде АРШ-тың эң шыырак мөгелериниң бирээзи болуп, чазак байырлалынга безин шүглүү бээр турган.

Дайындан ээп чанып келгеш, назы-хары улгатса-даа, эрбан, суму, кожуун наадымнарынга болгулаан хүрештерге киржип, каш удаа шүглүп, ужуурлежип чорааның амгы үениң улуг назылыглары, ылангыя оон эки турачы эштери сактып чугаалаар чорду.

Оон дуңмазы Доспан Каваа оглу Оолак Оюннуң командылааны бирги взводтуң бирги салбырының аңаа адыгжы дайынчызы чораан. Ооң эрес-дидим дайынчы чоруу Ровно хоорайны, Сурмичи суурну фашистерден хостаар дээш тулчуушкуннарның үезинде онзазы-биле илереттинген. Ровнону хостаар дээш шавар халдаашкынның изиг түлүк үезинде хөй-хөй фашистерни селеме-биле узуткаан. Сурмичини хостап турда, бодунуң эрес-кашпагай, аваангыры-биле он ажыг фашистерни ланчыызы-биле соп өлүрген.

Аңаа дайынчы Доспанның маадырлыг чоруун ССРЭ-ниң Чазаа бедик-биле үнелээн. Аңаа бадыткал бо: Ада-чурт орденинин I-II чергелери, «Эрес-дидим чоруу дээш», «Дайынчы шылгарал» деп медальдар-биле шаңнаткан.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

ХҮННЭЭШКИННИҢ УРЖУУ

Чечен чугаа

Аян-оол биле Хенче школачы чылдарында эге класстардан-на эптиг, найыралдыг эдержип келгеннер. Кичээлинден келгеш, ада-иезинге дузалажып, аяк-савазын чуп, бажың иштин аштап арыглап, шалазын чуп кааш, бот-кичээлин кайы-бирээзиниң бажыңнарынче чалажып алгаш, деңге кылыр чаңчылдыглар.

Үе чаңгыс черге турар эвес, үнүш-сиген үнүп-кадып, үргүлчү-ле солчуп, чылдың дөрт эргилдези ээлчеглиг солчуп турда, школачы чылдары билдирбейн эртип чыткан. Онгу класстыы доозуп, бышкан билигниң шылгалдаларын дужаап эгелей берген. Аян-оол биле Хенчениң найыралы улам быжыгып, харын-даа ынакшылче шилчий берген. Оларның ындыг чоок харылзаалыын чаңгыс классчылары билир болгаш деткиирлер-даа. Чүгле чаңгыс Чаяана оларга адааргаар турган. Чүге дизе Чаяана Аян-оолга үстүкү класстардан эгелеп, олче туралаар апарган. Ынчалза-даа Аян-оол тоовас, уткужуп келгеш, чугаа эреп, ол-бо айтырыглар салырга, чүгле харыылап каар, артык чугаа-даа кылыжсавас, топтуг-томааннныг оол. Кижи бүгү дужу черле оон эртпес, а Чаяана тос чаңын үндүрер бодаза-даа, оон чүү-даа үнмезин билир. Черле элдеп чаңныг уруг.

Хенче ындыгларга хамаарышпас, оожум бүдүштүг, Аян-оол ышкаш ээлдек чаңныг, эш-өөрү-биле чугаакыр, эрес чаңныг уруг. Оон сеткилинде эргим болгаш чоок кижи чүгле Аян-оол ышкаш сагындырар. Бышкан билигниң шылгалдаларын чедиишкинниг дужаагаш, эш-өөрү-биле кандыг өөредилге черлеринче дужаап кирерин бо-ла сүмележи бээрлер. Уруглар колдуу эмчи сургуулунче, чамдыызы башкы, көдээ ажыл-агыйының дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче дужаарын бо-ла чугаалашкан орарлар.

Хенче черле бичиизинден тура-ла күзели эмчи болуксаар турган. Ол буянныг иш, чоннуң кадыы чүден артык эргим, кадык-шыырак чорда, ажыл-агыйга, амыдырал-чуртталгага моондак турбас. Аян-оол болгаш өске-даа оолдарның мурнунда Төрээн чуртунуң, төрел чонунуң мурнунга ындыктыг хүлээлгези бар болгай. Оон чайлаар эрге бар эвес — эр боол төрүттүнген болганда. Шылгалдалар доозулган сөөлүнде дан хаязы уткуп, одаг салып алгаш, ойнап-хөглеп турган дүне Аян-оол Хенчени бир-ле дугаар куспактап алгаш органы ол. Чаяана ынчап оларга дыка адааргаан. Хенче күрүне шылгалдаларынга белеткенип, көвей номнар колдуктапкаш, хөлегелер сүрүп белеткенип эгелээн.

Аян-оол Кызылдың ДОСААФ-че шериг чериниң келдиришкини-биле 3 ай хуусаалыг автошколаже өөренип чорупкан. Харылзаа үзүлбестээн, үргүлчү чагаалажып турганнар. Кажан шылгалдалар үезинде ийи аныяктар чарылбаан, эжинге дузалажып, бар-ла шаа-биле демнежип тургаш, Хенчениң чедиишкинниг дужаарынга дузалаан. Шылгалдалар доозулган. Хенче чанып чорупкан.

Ону вокзалдан үдеп каан. Чайның үш айы удадыр эвес, хайныышкынныг күш-ажылдыг, хөглүг дыштаныглалыг болган. Оъг-сиген кадып, ногаан бүрү саргарып, күс-даа келген. Хенчени вокзалга Аян-оол уткуп алган. Ниити уруглар чурттаар черден бир өрээлге дөрт уруг чурттай берген. Өөредилге эгелээн. Аян-оол өөренир хуусаазы төне бээрге, ынак эжи-биле байырлашкаш, төрээн суурунче хапкан. Шериг чоруур мурнунда Аян-оол суурга чолаачылап ажылдаан. Хенчеден чагаа үргүлчү кээр, четтикпейн манааны чагааларга дораан харыылап, харылзаазын үспейн турганнар.

Күстүң төнчү айы ноябрьда Хенче Аян-оолду вокзалга уткуп алган, шериг баары ол. Чыылда ур болбаан, 7 хонган хиреде бир-ле эртен хөгжүмге үдеткен оолдарны ада-ие, дөргүл-төрели, ынак кыстары үдеп турган. Оларның аразында ынакшылга болгаш өөрүшкүнүң карак чажынга бүргеткен чалыылар куспактажып алган чагыг-сөзүн берип турганнар. Командирниң автобустарже дээн чидиг үнү оларны чарлырынче албадапкан, ол дужаал эвес болза, чеже-даа турар ийик. Хөгжүм үнү чоорту чидип, автобустар талыгырда Саян уунче шимчеп чорупкан — өөрүнчүг-даа, кударанчыг-даа.

Ыраккы Чөөн чүкке ындыктыг хүлээлгезин эрттирип турган, ынчан-даа оларның аразынга харылзаа үзүлбээн. Чыл чедип турда, Хенчеден мындыг чагаа келген: «Өөредилгем түр када үзер ужурга таварыштым. Чүге дизе бис ийиниң аравыста бичии кижи тыптып келди». Аян-оол ындыг чагаа алгаш, ыядып-даа, өөрүп-даа турган, эш-өөрүнге дораан дыңнаткан — ада болур апардым деп. Өөрү аңаа байыр чедирип, холун тудуп, аас-кежикти күзээннер.

Ол өөрүшкү ур болбаан, кыпкан оттуң кырынче суг кудупкан дег, хөмүрерип өжүп бар чыткан. Бир-ле хүн ээлчеглиг үнүүшкүнүң сөөлүнде кээрге, чагаа чыдар черде Аян-оолга адрестиг чагаа чыткан, хол ужуу Хенчениң эвес, оон холунуң ужуун ол эки билир. Чагааны чазып номчуй берген. «Экии, Аян! Сенче чагаа бижиир дээш дадагалзап, бир талада адрезиң билбес болгаш, дыка ур үеде бижип шыдавайн турганымны сагындырып каайн. Ынчалза-даа бөгүн угбаң сугга чорааш, сээң адрезиңни айтырып алгаш бижип ор мен, буруудатпайн көр, Сарыым», «Сарыым» деп бижээнинге ол элээн боданган. «Оол-биле кандыг-даа харылзаам бар эвес». Улаштыр номчаан. «Хенчеге ынааңны билир мен, ынчалза-даа ол сени карак ажыгтап чоруурун билбес боорунга, арыг сеткилим-биле, сеңээ дузалажып, бо чагааны бижидим. Меңээ бүзүревес болзуңза, өске өөрүңден, чаңгыс классчы уруглардан айтыр, олар сеңээ шынын бижип бээр».

Оон ынай номчуур хөңнү чиде берген, а чүге Хенче ынчап баар болду. Чүге мени мегелеп чорааны ол ирги, шериг чорупкан сөөлүнде бир чыл эрткенде өөредилгемни түр соксадыр ужурга таварыштым дээнин мээң соора билипкеним ол бе? Азы Чаяана мени мегелеп турары ол бе дээш-ле, бажынга кандыг бодал кирбес дээр. Аян-оолдуң угаан-сагыжынга чүү-даа кирбестеп, дүлгээзинниг чагаа сагыжындан үнместээн.

Хенчениң оон сөөлүнде келген чагааларынга чаңгыс-даа харыы бербээн. Чаяанадан ол-ла хевээр чагаа сураг. Күзелин чедип алган кижи чүнү тоор боор. Чашпан баштаан өшкү дег ол-бо оолдарның бажын төөредип, тос чаңын үндүрүп чоруп турган.

Ынак эжинден чагаа келбейн барган, ужурун сөөлүнде билип каан. Ам бижиирге-даа хей, хөлү эрткен, хөлчүү соолган. Халажыр үе келгеп, төрээн Тывазынче чаныксаан эр шагда базып, белеткеп кааны хевин катап уштуп, идиин кылайты аштап-даа турган. Чүү-даа чүве өйлүг болгай. Аян-оол кады барган эштери-биле өскен-төрээн Тывазынче ырлыг-хөглүг хапкан. Үерлээн хем дег чаныксаан эрниң мурнунга чүү-даа моондак боор шыдавас. Оруу ара дыка хөйнү бодап чораан.

Дүлгээзинниг чагаа, эш-өөрүнүң деткимчези берге үеде аңаа дыка дузалаан. Абаканга чедир демир-оруу биле келгеш, оол төрээн Тывазынче автобус-биле дүне Кызылга чедип келгеш, вокзалга хонган.

Эртенинде Хенче, дүш боор, кады өөренип, турар эжин үдеп келгеш, Аян-оолду хенертен көрүп кааш, аңгалай берген турган. Уткужуп келген ийи аныяктар чүгле экии деп мендилешкеш, оон ынай кайызы-даа сөс тыппаан чүве дег, удур-дедир көржүп алган турганнар. Эжиниң олурар деп турган автобузунче Аян-оол далажыпкан.

Чүректерниң согуу тыныылеп турза-даа, хүннээшкинниң уржуу аныяктарны эптештирип шыдаваан.

Автобус шимчеп чорупкан. Хенче өөренир черинче бар чыткаш, авазында арттырып каан чаптанчыг чаш, алазынга дөмей оглун сактып келгеш, карааның чажы чаагын куду төктүп бадып келгенин эскерип кааш, элчоксунуп, ол-бо талаже көрген. Чаныга кым-даа чорбааны чаяан болган.

Серен САЛЧАК-ООЛ.
Кызыл хоорай.

«КУДАЙ БАГЫ АРЛЫ БЭЭР...»

«Мен улуг назылыг кижи болганымда хөйнү-ле көрдүм, экиниң-даа, бакты-даа. Шаанда кижи амызынга кижи чедер хамаанчок, танывазы-даа кижи-биле ужуражып келгеш, ону харын эш тыртып, орукка чалгааранчыг эвес кылдыр өлдек хөөрежир боор чүве. Чижээлээрге, кайын келгенин, эрги сумузун, ат-сывын, өг-бүлезин, мал-сүрүүн, кайнаар углап бар чыдарын, агаар-бойдустуң байдалын ижин-кара чокка айтыржыр, даңза таакпы солчур.

Ам кончуун көрбес силер бе, кижилер чырык хүндүс безин соо-мурнунче шыпыраңнажып, кел чыткан, азы сооңдан бир кижи кел чораан болза, оон ояр, дескелексээр, сестир апарган-дыр. Чүге дээрге 16-18 хар иштинде бичии оолдар кырган-дижең, аарыг-човуланга туттурганнарның холунда хап-савазын ушта тыртып аппаарын чеже-даа көрдүм. «кижи кижиге бөрү» деп үлегер сөсте дег.

Чоокта чаа эртен эрте (4-5 шак үези) багай печкамга от салып алыр-дыр дээш, бок төгер черден бузук хааржактар ап алыр дээш базыптым. Тар кудумчуга мени уткуй он холунда балдызын кезенипкен, хып дээн аныяк тыва оол бо келди. Күйга бажым алыш-ла диди, оон демги бичии оол мени үжеп эгеледи. а менде чүү-даа чок, эртен сооксумаар боорга багай эрги хөректээштиг, улдурушкулуг, эрги кидис идиктиг чордум, оон демгим мени чектээнзиг, коргунчуг кылдыр арнымче хөлүйтүр көргеш:

— Чудаңгы сек-тир сен! — дээш, ужур идипкеш, оруун уламчылап чорупту.

Оон соонда эртен эрте-даа, кежээ-даа херимим, өрээлим үргүлчү дээктиг турар апардым. Бир эвес силиг хептиг чораан болзумза, аңаа ужурлап каапатар-ла турган боор деп бодап келгеш, ам-даа чүрээм чымыраар апарган. Бистиң «Шанхай» девискээринде ам-даа белен олча хайыкчылары барын бо коргунчуг таварылга херечилээр, ынчангаш кижи болганы, ылаңгыя мен ышкаш кырганнар дүне када оваарымчалыг чорбас болза, ам-даа ондактыг-дыр, кижиниң шокары иштинде дээрзин утпаалыңар.

Бистиң барактарывыс автовокзал чоогунда, ынчангаш өске-өске районнардан ажылдаар хөңнү чок, азы мурнунда кем-херек адаанга чорааш-даа элс кижизиттинмээн аныяк эрлер бо найысылалче сырлыры чаңчыл апарган-дыр. Олар акша-төгерикке бергедеп келгеш, оорланыр, уптээр, өлүрер үүлгедиглерден черле чалданмастар. Мал хөөкүй душкан-на чериндин оъттаптар, а кижи канчаарыл? Ажыл чокта аасче чүве кирер бе?

Ийи талазында, «Кижи багы арылбас, а кудай багы арлы бээр» дээнинде база-ла ужур бар боор ийин. Маңаа бир чижекти киирип көрейн. Сезен чылдарда Хову-Аксы ол ынчаар черлерден хойлар, бажың-балгат иштин оорлааш, каш катап шииттирип шаг болган Б. деп аттыг үжен хар элээн ажа берген, үстүү эриин салдыг, үстүкү удургу диштери четпес, узун кара эр бар. Ол кончуг кажар-оптуг оор 1987-88 чылдарда Кызылга химиктеп-даа турган, ооң соонда хосталган, ук Б-ни бистиң «Шанхай» девискээринге бо-ла көөр мен. Ону хоорайның шагдаа чери эки билир, олчедагын база киир турган чүве (ээнээш). Бир катап 4-5 хире элээди оолдар эдертип алган база-ла «Шанхай» девискээринде арагалап тур он, ону бодаарга, мындыг эттинмес, ургаа оор-бузут үүлгедикчилери «дуржулгазын» өскелерге база дамчыдып берип, хай-бачыдын халдадып турары илден.

Ынчангаш хүндүлүг ада-иелер, башкылар, бүгү ак сеткилдиглер! Мындыг оптуг-кажар кара сагыштыглардан элээди ажы-төлүңерни камгалаңар, оларның хоралыг салдарындан кандыг-даа кем-херек үүлгеттинип болурун чагыдым.

Сандан САНДЮ.
Күш-ажылдың хоочуну.

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чектиң «ВОСТОК» инвестиция фондузунуң акционерлеринге дыңнадырывыс болза: фондунуң специалистери бо чылдың июль-август айларында дараазында бедик орулгалыг бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алган: Москваның «Космос», «Глобус» акционер ниитилелдериниң аалчылар бажыңнары, Төп универсалдыг магазин, «Красный Октябрь» кондитер фабриказы, 20-ги подшипник заводу, а ол ышкаш Нижний-Тагильдиң металлургия комбинады, Тюмень авиатранс, Беломор-Онега пароход ажыл-агыйы, Карел окатыш заводу.

Чектиң «ВОСТОК» инвестиция фондузунуң акцияларынга бижидеринче далажыңар!

Ол дээрге бирээде — чектиң «Восток» инвестиция фондузу болза республиканың эт-хөреңги күрүкомунга бүрүткеттирген кара чаңгыс фонд болбушаан, силерниң республикаларда турар фонд-дур.

Ийиде болза бо хүннерде акцияларга бижиткеш, силер 1994 чылдың эгезинде-ле дивидендилерни ап эгелээр болгай силер.

Үште болза ол амгы болгаш келир-даа үеде кедилиг!

Бижидилгеге чедир ындыгла үр эвес үе артканын билип алыңар.

Силерни дараазында адресте манап тур бис: **Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 30 (Профоблчөвүлел бажыңы), автобус доктаар чер «Амыдырал хандырылга бажыңы», кабинет №16 болгаш 8, телефоннар №№ 2-11-51 болгаш 2-40-93, 8-тен 17 шакка чедир ажылдаар, дүштээри — 12-ден 13 шак чедер.**

✦ ✦ ✦

Тыва Республиканың федеративтиг почта харылзаазының эргелелиниң организациязы УАЗ-3303 автомобильдиң баазазынга кылдынган «ВАХТА» дээр чап-чаа автомашиналарны садып турарын республиканың совхозтарының директорларынга болгаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга дыңнадып тур.

Долгаар телефон № 3-47-71.

КИНО

АВГУСТ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Ат-алдары бужартаан херээжен» 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Хоорайның дүвүрээн дүнези» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Чүнү-даа көрбээн, чүнү-даа дыңнаваан мен» 15.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Агаар шинчээчизиниң ужуудуушкуну» 9.00, 10.50 шактарда; «Польша ёзунуң каратэзи» 12.40, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң хуужудуп турар бүдүрүлгелериниң бөдүүн акцияларынга хаагдыг чагыдылга-бижидилгени бо чылдың август 20-ден сентябрь 20-ге чедир чорударын Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузу дыңнадып тур.

Ол бижидилгеге көдээ ажыл-агый бараалнарының бүдүрүкчүлери: колхозтар, совхозтар, тараачын, арат болгаш фермер ажыл-агыйлары, Тыва Республиканың аңгы-аңгы районнарының чурттакчылары болгаш Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчылары киржип болур силер.

Акцияларны 1000 рубльге доктааткан өртек-биле кылып үндүрүп турар. Оларны акцияларның чагаан пакединиң 50 хуузу чедир акша болгаш хуужудулга чектери-биле-даа төлээш, ап болур.

Дараазында акционер ниитилелдериниң акцияларын хаагдыг бижидилгеге киирип турар:

Кызылдың РТП-зи —	**1383**	**саңныг**
Тыва агро-хандырылга —	**404**	**—«—**
Автомобилист —	**327**	**—«—**
Зеленоборск —	**1094**	**—«—**
Кызыл агроүлетпүр транс-1—	**1565**	**—«—**
Шуптузу:	**5374**	**саңныг**

Бижидилгениң киржикчилери (ажылдап турар кижилер) бодунга паспорттуг болгаш ажылдап турар черинден шынзылгалыг, а юридиктиг албан черлери — төлээлеттирген кижиге шынзыдылгалыг, уставтыг азы чер-чер Советтериниң ук ажыл-агыйны бүрүткээниниң дугайында шынзылгалыг келир.

Акцияларга бижидилге кылып турар Тыва Республиканың Эт-хөреңги фондузунуң адрези: **Кызыл хоорайның Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет № 20, 8 шактан 16 шакка чедир, телефон № 3-63-34.**

● ● ● ● ● ●

«СПУТНИК» ЧАЛАП ТУР

Тыва Республикада Аныяктарның «Спутник» дээр чурттар аразынга аян-чорук кылыр бюрозунда дараазында чурттарже чорууруның путёвкалары бар.

ТУРЦИЯЖЕ — сентябрьда (5 хонук хуусаалыг) — өртээ 500.000 рубль;

КАТТЫШКАН АРАБ ЭМИРАТТАРЫ — август 23-27-де (5 хонук хуусаалыг) — өртээ 750.000 рубль. Новосибирскиден ужудуп чоруур.

Путёвкаларны туда болгаш шилчидилге-биле чоруткаш, төлеп болур.

Путёвкаларны садып алыр талазы-биле айтырыглар тодарадыр адрези: **Кызыл хоорай. Кызыл партизаннар кудумчузу, бажың № 38, «Гостиный двор» аалчылар бажыңы, телефон № 3-40-20.**

● ● ● ● ● ●

Чап-чаа моторлуг болгаш чүгле 8010 километрин эрткен «Урал» деп мотоциклди 700.000 рубль өртекке садып турар.

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорайның Баянкольская кудумчузунда № 3 бажың, кв. 12. Кайы-даа үеде кээп айтырып болур.

● ● ● ● ● ●

БАЖЫҢ ХЕРЕГЛЭЭННЕРГЕ

Ыяштан туткан, телефонныг болгаш ниити шөлү 138 дөрбелчин метр, чурттаалга шөлү — 103 дөрбелчин метр, херим иштинде гараажтыг, чунар-бажыңныг, стайкалыг (чайгы, кышкы), 12 чүс чүк огородтуг, хуужуткан 3 өрээлдиг Сукпак суурда («Рассвет» совхоз) чартык лоджия-бажыңны садып турар.

Бажыңны ВАЗ автомобильге орнап база болур бис.

Кызыл хоорайда № 6-14-99 телефонче 19 шактың соонда долгап болур.

● ● ● ● ● ●

Сукпак суурнуң уругларының музыка школазынга болгаш оон Элегес-Аксы суур салбырынга **фортепиано, баян болгаш хор-дирижёр класстарынга башкылар дарый хереглеттинип турар.**

Чурттаалга шөлү-биле башкыларны хандырар.

Школаның адрези: Сукпак суур, Уругларның музыка школазы, 9-тан 12 шакка четир хүлээп ап турар.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

БАШ БУРУНГААР КЕРЭЭНИ ЧАРЫҢАР

Хөмүр-даш казар «Каа-Хем» разрез Тыва Республиканың бүгү албан организациялары-биле 1994 чылда алыр хөмүр-даш талазы-биле керээлерни 1993 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш чарарын баш удур дыңнадып тур.

Оттулар чүүл-биле 1994 чылда идегелдиг хандыртынар дизе, ол дугайында керээни баш удур чарып алыңар!

БАШКЫ ИСТИ БАЗАР

Агарымны, Агарымны
Авыралдыг Агарымны.
Авайымны, авайымны
Ааттынган кавайымны.

Соян чоннуң ындыг ыры бар. Оон алыс утказы кайгамчык ханы. Чүге дизе, шынап-ла, чамбы-дипке чаңгыс катап чаяаттынып төрүттүнген кижиге, чок бодун бар кылгаш, азырап каан авазы, ачазы эргим. Төк кээп төрүттүнген соонда, чырык хүннү бир дугаар көрген, чылбай сугну бир дугаар ишкен өскен чери, өртүн чону база-ла эргим. Артында-ла ава — черим, адазээрим дижир ийик чоп. Ынчангаңда үстүнде ырының утказы чогум-на аңаа дүгжүп турар, чоннуң ыры-даа болганы таварылга эвес.

Агар дээрге кайгамчык хоолулуг, калар оъттуг, мал азыраарынга таарымчалыг, карак четпес делгем ховулар ээлээн бүүрелчиннерден бүткен чер-ле болгай. Агарның мурнун ачылыг-буянныг Шара-Нуур (Сарыг-Хөл) ээлеп, савазынга сыныштастай берген чалгып чыдар. Чазын азы күзүн, чайын-даа аңаа кээрге, көөрүштүг-ле! Хөлдүң кырында аңгыр, дуруяа, өдүрек, казы өөр-өөр болуп алган эжиңгеп, эгеленген турар. Алды чүзүн малдары — аалашкан-чиилешкен, кожуп шимчеп-ле турар эвеспе.

1930 чылдар үезинде Агарның мурнун, Шара-Нуурнуң кыдыын «Эмчи-хелиң» ажелей төрээн дижир. Азы тодаргайлаарга, Мунган Бичежикович Соянның муң хоор чылгызы, сес чүс ажыг кыскыл ак тевелери, муң ажыг инектери, беш муң ажыг хой, өшкүзү чажыпкан ак ааржы дег апарган оъттап чоруур-ла — дижип, өгбелер чугаалажыр.

Мунган Бичежикович Соян — 1883 чылда аңаа төрүттүнген кижи чүве-дир. Ону «Эмчи-хелиң» дижи бергени база-ла чылдагааныг. Ол эр боол өзүп, ээр деригизинден туттуна бергеш-ле, Ишкээр-Моолче ис чок читкен, баскан изи, барган чери тывылбаан.

Ол он ажыг чыл болганда, эмчи-лама болуп ээп чанып келген. Тибетке (төвүтке) лама сургуулу дооскан. Аажок-ла ачылыг-буянныг, азырал-кежиктиг кижи Шара-Нуурга чаяаттынып, частып бодарап келген. Кезек үеде оон холундан беленде черле аарыг кижи өлбес турган дижир. Эм оъттар-биле эмнээр мергежилдиг. Эм оъттарны ол аажок билир, казып алгаш, кадырып-курагаткаш, хайындырып болбаазыраткаш, ёзулуг-ла болбаазын шынарлыг эмиерни ол кылыр. Ынчангаш ол, ынчангы чонунуң чоорганы апарган. Чүге дизе ол Тибет медицина дооскан кижи-дир.

«Башкы исти соңгузу базар». Мунган Соян бодунуң оглу — Балдан Мунганович Соянга бодунуң эртемин дамчыдып берген. Эм оъттарны таныыр кылдыр айтып берген, канчаар кылып болбаазырадырын ол айтып, холу-биле тудуп кылдырып чораан. Балдан Соян Тибет медицинаның 5 клазын дооскан кылдыр ачазындан өөренип, бот-өөредилге-биле ол дооскан турган.

Ынчалза-даа адашкыларның чонга көргүзер дээн күштүг күзели, бодаан бодалы боттанмайн барган. Халаптыг репрессияның казыргызы оларны оюп эртпээн. Холун-будун хүлүп, угаан-бодалындан чардыктырып, какпалай шаап алган. Ачазы — Соян Мунган Бичежиковичини лама дээш кара-бажыңнап каан. Конто болган. Ол дээрге 1935 чыл-дыр. Каржы аажылааш-кынга, эттеп-хилинчектээшкинге ол шыдашпаан. 1936 чылда кара-бажыңга кадыг холдан барган. Оглу Балдан оон орнун базар, изин истээр бодалын бодарадыры болдунмас апарган. Халаптыг кадыг холга киирген, ачазының ажылын уламчылаар болзала, кара шорвзу — Шамбыла оранынче шай хайындырымдаа чедирбейн, үдептер. Үениң бергези ындыг турган. Ынчанганда багай Балдан чүнү канчаар. Эриннерин «шоочалааш», дүлгүүрүн хойлап алгаш, дүлей-биле дөмей, дүктүг берген орар апарган. Үүледен кым-даа эртпес, үениң негелдези ол болган. Ачазының-даа, бодунуң-даа Агар сынмас арбын малын хавыра берген. Кашты муң-не арттырган-на чоор.

Эмчи-лама Мунган Бичежикович Соянның оглу — Балдан Мунганович Соянның ажы-төлү он бир четкен, кызыл-кымыскаяк дег хөй кижини азыраары — аданың хүлээлгези. Хүлээлгезин күүседир, ажы-төлүн азыраар апаар.

Балдан Соян алызындан-на ажылгыр кижи болгаш, чүдүрүүн чүдүк алдынче суп алгаш орбаан. Каш арткан малын өстүрүп эгелээн. Чаңгыстан өзер, чүстен төнериң Балдан база билир. Ачылыг-буянныг, агылыг-каңгылыг Агарынга ол чоргаарланыр, мал өстүреринге таарымчалыг чер. Бурган чаяан буянныг кижи болганда, малы чоорту өзүп эгелээн. Он бир ажы-төлдерин ол эктинден элетпейн, хырнындан аштатпайн өстүрүп каан. Азаның бичези кончуг. Ол Балдан Соянның он бир ажы-төлүнүң эң хеймери — Борис Соянович Балдан меңээ бо төөгүнү чугаалап берген. Аравыста аныяк ол кижи чурттап чор, ажылдап чор. «Агар» аттыг арат ажыл-агыйын ол аайлап тур, башкарып тур. Амдыызында ооң кодаңында малдары, кырганачазының дег, хоор сарыг — хову шыва алы бербээн, эвээш-даа эвес, хөй-даа эвес. Канчаарга-даа, чүс ажыг хой, өшкүлүг, чээрби ажыг инектерлиг. Ол чылда тонна ажыг дүктү дужаап турар. Ынчанганда ол бүт кырынга турун, буянныгларның буянныы апаар дээрзинге идегеп болур. Чүге дизе оон адазыгуур чаг пактап алгаш, Шамбылаже аъттанган-на болгай. Чогум-на ындыг ажылгыр кижилер бо экономиктиг реформа үезинде эки чурттаар. Хову сынмас хоор сарыг тевелер, «хову корабльдериңден» өстүрүп көрем, Борис Соянович!

Өөлет ЧИНМИТ.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харыысаагалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34.19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал —3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада кайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа ыыналыгларын дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.420. Индекс 54240. Чагыг № 154.